

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Παγκόσμιες Προκλήσεις και Συστήματα Αναλύσεων»

Το προφίλ διακινδύνευσης της Ελλάδος στην εξωτερική πολιτική μετά την οικονομική κρίση του 2009

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Τσάκαλος Αθανάσιος

Τριμελής επιτροπή:

κ. Φακιολάς

κ. Ρουκανάς

κ. Κουτσούκης

Τελική έκδοση:

09/2018

Κόρινθος, Έτος: 2017-2018

UNIVERSITY OF THE PELOPONNESE

SCHOOL OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE & INTERNATIONAL RELATIONS

**Master of Arts in
“Global Risks and Analytics”**

**The risk outlook of Greece in foreign policy after the financial
crisis of 2009**

Master's Dissertation

Tsakalos Athanasios

Supervisors:

Mr. Fakiolas

Mr. Roukanas

Mr. Koutsoukis

Final version:

09/2018

Corinth, Year 2017-2018

Φύλλο αξιολόγησης

Η διπλωματική εργασία με τίτλο «Το Προφίλ Διακινδύνευσης της Ελλάδας στην Εξωτερική Πολιτική μετά την Οικονομική Κρίση του 2009» του Αθανασίου Τσάκαλου αξιολογήθηκε από την τριμελή επιτροπή, τόσο ως προς την ποιότητα του κειμένου, όσο και ως προς την ποιότητα της προφορικής παρουσίασης και υπεράσπισης της διπλωματικής εργασίας ενώπιον ακροατηρίου.

Η διαδικασία αξιολόγησης της διπλωματικής εργασίας ολοκληρώθηκε ηη/μμ/εε με γενική επίδοση:

Καλώς

Λίαν Καλώς

Άριστα

Τα μέλη της τριμερούς επιτροπής:

1. κ. Φακιολάς
2. κ. Ρουκανάς
3. κ. Κουτσούκης

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία έχει ως στόχο να παρουσιάσει το προφίλ διακινδύνευσης της Ελλάδας στην εξωτερική πολιτική. Συγκεκριμένα, η μελέτη εστιάζει στην αμυντική πολιτική της Ελλάδας ως πυλώνα της εξωτερικής πολιτικής και πώς αυτή μετεβλήθη μετά την οικονομική κρίση του 2009. Στη συνέχεια, με βάση τη μεταβολή αυτή θα παρουσιαστούν οι Δυνατότητες και οι Αδυναμίες της Ελλάδας, καθώς και οι Ευκαιρίες και οι Απειλές που αυτή αντιμετωπίζει στα υποσυστήματα των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου.

Όροι κλειδιά: ελληνική αμυντική πολιτική, ελληνική εξωτερική πολιτική, προφίλ διακινδύνευσης, SWOT Analysis

Abstract

This thesis aims at presenting the risk outlook of Greece in foreign policy. In particular, the study focuses on Greece's defense policy as a pillar of its foreign policy and how the latter has been influenced since the financial crisis of 2009. Consequently, based on this change, Greece's Strengths and Weaknesses will be presented, as well as the Opportunities and the Threats it faces in the Balkan and Eastern Mediterranean sub-systems.

Key terms: Greek defense policy, Greek foreign policy, risk outlook, SWOT Analysis.

Περιεχόμενα

Περίληψη	I
Abstract.....	II
Κατάλογος πινάκων.....	IV
Εισαγωγή	1
1: Οι όροι ασφάλεια, στρατηγικό δόγμα, στρατιωτικές δαπάνες και αποτροπή	4
1.1: Ορισμός ασφάλειας	4
1.2: Στρατηγικό δόγμα: ορισμός και χαρακτηριστικά	4
1.3: Ορισμός, μορφές και είδη αποτροπής.....	5
1.4 Ορισμός στρατιωτικών δαπανών.....	5
2: Αμυντική πολιτική της Ελλάδας	7
2.1: Αμυντική πολιτική της Ελλάδας προ κρίσης	8
2.1.1: Προσδιοριστικοί παράγοντες	8
2.2: Αμυντική πολιτική της Ελλάδας μετά κρίσης	23
2.2.1: Προσδιοριστικοί παράγοντες	23
3: Το προφίλ διακινδύνευσης της Ελλάδας	31
3.1: Δυνατότητες	31
3.2: Αδυναμίες	32
3.3: Ευκαιρίες.....	32
3.4: Απειλές.....	33
Συμπεράσματα	34
Κατάλογος πηγών	35

Κατάλογος πινάκων

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: MILITARY EXPENDITURE (% OF GDP) (ΠΗΓΗ: STOCKHOLM INTERNATIONAL PEACE RESEARCH INSTITUTE (SIPRI), YEARBOOK: ARMAMENTS, DISARMAMENT AND INTERNATIONAL SECURITY).....	24
ΠΙΝΑΚΑΣ 2: MILITARY EXPENDITURE (CURRENT LCU) (ΠΗΓΗ: STOCKHOLM INTERNATIONAL PEACE RESEARCH INSTITUTE (SIPRI), YEARBOOK: ARMAMENTS, DISARMAMENT AND INTERNATIONAL SECURITY).....	25
ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ARMS EXPORTS (ΠΗΓΗ: STOCKHOLM INTERNATIONAL PEACE RESEARCH INSTITUTE (SIPRI), ARMS TRANSFERS PROGRAMME (PORTAL.SIPRI.ORG/PUBLICATIONS/PAGES/TRANSFER/SPLASH).	25
ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ARMS IMPORTS (ΠΗΓΗ: STOCKHOLM INTERNATIONAL PEACE RESEARCH INSTITUTE (SIPRI), ARMS TRANSFERS PROGRAMME.	26
ΠΙΝΑΚΑΣ 5: TOTAL ARMED FORCES PERSONNEL (ΠΗΓΗ: INTERNATIONAL INSTITUTE FOR STRATEGIC STUDIES, THE MILITARY BALANCE).	28

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται το προφίλ διακινδύνευσης της Ελλάδας στην εξωτερική πολιτική μετά την οικονομική κρίση. Τα τελευταία χρόνια η Ελλάδα έχει έρθει αντιμέτωπη με προκλήσεις¹ διαφορετικής φύσεως και χαρακτήρα συμπεριλαμβανομένης της τουρκικής, η οποία μονοπωλεί την ελληνική εξωτερική πολιτική για πολλά έτη, τις οποίες έχει κληθεί να αντιμετωπίσει σε ένα περιβάλλον όχι μόνο καθόλα εύθραυστο, αλλά αρκετά απαιτητικό και ευμετάβλητο. Ο λόγος έγκειται στο γεγονός ότι η Ελλάδα βρίσκεται σε μία νευραλγική θέση στη νοτιανατολική Μεσόγειο αποτελώντας τη γέφυρα μεταξύ Ασίας, Αφρικής, Ευρώπης και των γύρω θαλασσών, γεγονός που δημιουργεί για τα κράτη έντονες αντιπαραθέσεις (Veremis, 1982). Οι προκλήσεις αυτές στοχεύουν άμεσα την εθνική ασφάλεια της χώρας, η οποία συμπεριλαμβάνει την εδαφική ακεραιότητα, την προστασία των πολιτών, τα οικονομικά και πολιτικά ζωτικά συμφέροντα.

Βασικό επιχείρημα είναι ότι πάγια μεγαλύτερη απειλή για την Ελλάδα είναι η Τουρκία. Έτσι, η ελληνική εξωτερική πολιτική έχει επικεντρωθεί από το '74 και μετά στην αποτροπή αυτής. Η αποτροπή έχει να κάνει τόσο με την αμυντική πολιτική (π.χ. εξοπλιστικά και δαπάνες) όσο και με την διπλωματία. Η εργασία αυτή θα προσπαθήσει να αποδείξει ότι μετά την κρίση επηρεαστήκαν αρνητικά τόσο η αμυντική πολιτική όσο και η διπλωματική δυναμική της χώρας μειώνοντας την αποτρεπτική στρατηγική της. Συνεπώς, άλλαξε και η ελληνική εξωτερική πολιτική ως προς το ότι η Ελλάδα για να καλύψει την αδυναμία της στην άμυνα που επλήγη από την κρίση επένδυσε περισσότερο στη διπλωματία, ενώ παράλληλα στα υποσυστήματα της Αν. Μεσογείου και των Βαλκανίων υφίσταντο ποικίλες προκλήσεις. Συνεπώς, θα ακολουθήσει μία περιγραφή των προσδιοριστικών παραγόντων της ελληνικής αμυντικής πολιτικής και των υφιστάμενων προκλήσεων στην περιοχή που μέχρι σήμερα έχουν διαμορφώσει το προφίλ διακινδύνευσης της Ελλάδας.

Ανέκαθεν, η σημαντικότερη πρόκληση για την Ελλάδα είναι αυτή των ελληνοτουρκικών σχέσεων που προσδιορίζουν σταθερά την ελληνική εξωτερική πολιτική από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και ιδιαίτερα στις αρχές τις δεκαετίας του 1970, όποτε η Τουρκία εφαρμόζει μία πολιτική αναθεωρητισμού, αμφισβητήσεων και διεκδικήσεων σε βάρος της κυριαρχίας και των κυριαρχικών δικαιωμάτων της Ελλάδας (Υπουργείο Εξωτερικών). Η Ελλάδα αποδεχόμενη το *status quo* για να αντιμετωπίσει αυτή την απειλή έχει υιοθετήσει ένα στρατηγικό δόγμα αποτροπής. Το δόγμα αυτό στοχεύει στο να πείσει την Τουρκία ότι το κόστος χρήσης στρατιωτικής βίας κατά της Ελλάδας θα είναι δυσανάλογα μεγαλύτερο από το όφελος (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σ. 33). Πυλώνες του δόγματος είναι τόσο η εσωτερική εξισορρόπηση (άμυνα) όσο και η εξωτερική εξισορρόπηση (διπλωματία) για αντιμετώπιση της εξ' Ανατολής απειλής. Άλλωστε, η σύζευξη του τομέα της διπλωματίας με την άμυνα ανέκαθεν αποτελούσε διπλωματικό όπλο, το οποίο είχε ως χαρακτηριστικά την κατοχή, επίδειξη και χρήση στρατιωτικών μέσων, δηλαδή, την δήλωση πολιτικών θέσεων και

¹ Η έννοια της πρόκλησης έγκειται στην αντίληψη των φαινομένων, που εμπίπτουν στη σφαίρα των διεθνών σχέσεων, της πολιτικής και της οικονομίας, είτε ως απειλών είτε ως ευκαιριών.

αποστολή πολιτικών μηνυμάτων μέσω της κατοχής χερσαίων, ναυτικών και αεροπορικών δυνάμεων, και τη «διπλωματία του εμπορίου όπλων», δηλαδή δωρεάν παροχή ή πώληση πολεμικών συστημάτων, ανταλλακτικών και τεχνογνωσίας από ένα κράτος σε ένα άλλο (Βαληνάκης, 1989, σ. 17).

Δευτερευόντως, η πιο σημαντική πρόκληση ήταν, είναι και θα είναι η επιστροφή της στη κανονικότητα όσο αναφορά την οικονομική της ευρυθμία. Όταν το 2010 ξέσπασε η κρίση χρέους στην Ευρωζώνη, η Ελλάδα μεταξύ και των υπόλοιπων νότιων κρατών της Ευρώπης αδυνατούσε να εξυπηρετήσει το χρέος της και στράφηκε στην ευρωπαϊκή αλληλεγγύη για οικονομική ενίσχυση. Η αλληλεγγύη αυτή μεταφράστηκε σε υπογραφή κάποιων Memoranda of Understanding μεταξύ της Τρόικας² και του κράτους-οφειλέτη (Ελλάδα) με περιεχόμενο την εφαρμογή πολιτικής λιτότητας με μείωση δημοσίων δαπανών και αύξηση της φορολογίας, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι οικονομικές ανισορροπίες και να αποπληρωθεί το χρέος. Εκ των υστέρων, είναι φανερό ότι η πολιτική αυτή της αλληλεγγύης υπό όρους λιτότητας έφερε τα αντίθετα αποτελέσματα από τα επιθυμητά, καθώς η ύφεση επιμηκύνθηκε και οι κοινωνικές ανισότητες και η φτώχεια μακροπρόθεσμα αυξήθηκαν (Perez & Matsaganis, 2018, σσ. 192-207). Συνεπώς, η λιτότητα επηρέασε αρνητικά και της δημόσιες δαπάνες της άμυνας, η οποία αποτελεί βασικό πυλώνα της εσωτερικής εξισορρόπησης.

Βέβαια, τα τελευταία χρόνια νέες προκλήσεις έχουν κάνει την εμφάνιση τους, οι οποίες επηρεάζουν άμεσα την αμυντική και κατ' επέκταση την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας.

Για παράδειγμα, πρόκληση για την ελληνική εξωτερική πολιτική αποτελεί, η πορεία που η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει επιλέξει να ακολουθήσει στο μέλλον όσο αναφορά την ολοκλήρωση της. Το δίλημμα είναι περαιτέρω εμβάθυνση ή διεύρυνση με στόχο τη δημιουργία μίας διευρυμένης Ένωσης που θα είναι εύρυθμα λειτουργική στο μέλλον. Ωστόσο, οι δύο αυτές έννοιες φαίνεται να μην είναι συμβατές μεταξύ τους, αφού περαιτέρω διεύρυνση σημαίνει μεγαλύτερη διαφοροποίηση, άρα μεγαλύτερη δυσκολία για περαιτέρω εμβάθυνση. Έτσι, άλλες εναλλακτικές διαφοροποιημένης ολοκλήρωσης έχουν προταθεί όπως: η Ευρώπη των πολλών ταχυτήτων, η Ευρώπη «μεταβλητής γεωγραφίας» και η Ευρώπη *a la carte*, προκειμένου να υπάρξει λύση σε αυτό το αδιέξοδο (Stubb, 1996, σσ. 283-295). Η Ελλάδα στη περίπτωση της διεύρυνσης έχει μεγάλο ενδιαφέρον ως προς τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, αφού στη μεν περίπτωση μία χώρα προκειμένου να αρχίσει ενταξιακές διαπραγματεύσεις πρέπει να λύσει τις διαφορές της με τις χώρες κράτη-μέλη (Taylor, 2016, σσ. 930-947). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Συμφωνία των Πρεσπών μεταξύ Ελλάδας και π.Γ.Δ.Μ., της οποίας η εφαρμογή δίνοντας τέλος στην ονοματολογική διαμάχη των δύο χωρών ανοίγει την πόρτα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την τελευταία (Vangelon, 2018, pp. 37-44).

Επιπροσθέτως, η Ελλάδα ήρθε αντιμέτωπη με το τεράστιο μεταναστευτικό και προσφυγικό κύμα από τη Μέση Ανατολή. Οι ένοπλες συγκρούσεις, οι δράσεις τρομοκρατικών ομάδων και η κοινωνική αστάθεια σε Συρία, Αφγανιστάν και σε άλλες χώρες της Μέσης Ανατολής οδήγησαν πάνω από 860.000 ανθρώπους να αναζητήσουν ένα καλύτερο αύριο στην Ευρώπη χρησιμοποιώντας την Ελλάδα και δη τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου ως πύλες εισόδου. Η συμφωνία μεταξύ Τουρκίας και Ε.Ε. για συγκράτηση των ροών στη Τουρκία έναντι οικονομικών κινήτρων και άλλων διευκολύνσεων (όπως η είσοδος Τούρκων στην Ευρώπη χωρίς βίζα) δεν έχει αποδώσει καρπούς μέχρι σήμερα. Συνεπώς, στην Ελλάδα έχει δημιουργηθεί ένας συνωστισμός προσφύγων, μεταναστών και αιτούντων άσυλο, ο οποίος

² Η Τρόικα αποτελείται από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ECB), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (IMF) και την Ευρωπαϊκή Ένωση (EU).

δημιουργεί θέματα ασφαλείας για τους ντόπιους και υγιεινής και βιοτικού επιπέδου για τους ίδιους (Miller, 2017, σσ. 61-77).

Τέλος, σημαντική πρόκληση για την Ελλάδα πρέπει να θεωρείται ο τομέας της ενέργειας και της ενεργειακής ασφάλειας. Η Ελλάδα όντας μία χώρα μικρή σε όρους πληθυσμού και μεγέθους δύναται να αποκτήσει πρωταγωνιστικό ρόλο στη περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου σε θέματα ενεργειακής ασφάλειας εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης. Οι συνθήκες εξάλλου είναι σε μεγάλο βαθμό ευνοϊκές αφενός γιατί η Ελλάδα έχει πλέον αναπτύξει σταθερές σχέσεις με τους βόρειους γείτονες της και έχει εξελιχθεί σε παράδειγμα προς μίμηση όσο αναφορά την ευρωπαϊκή προοπτική για τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη και αφετέρου γιατί στην περιοχή αυτή δεν υπάρχει ο κίνδυνος οικονομικής διαταραχής και εξάπλωση κινδύνων ασφαλείας πλην του Κοσόβου (Ifantis, 2008, σσ. 71-72).

Έχοντας υπόψη το προαναφερθέν γεωπολιτικό περιβάλλον, τίθεται το κεντρικό ερώτημα: πώς μετεβλήθη η ελληνική αμυντική πολιτική ως σημαντικό πυλώνα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά την οικονομική κρίση του 2009 και ποιες ευκαιρίες και ποιοί κίνδυνοι παρουσιάστηκαν για την Ελλάδα από αυτή τη μεταβολή; Τέλος, η μεθοδολογία που επελέγη για την εκπόνηση αυτής της διπλωματικής εργασίας είναι αυτή της δευτερογενούς έρευνας, καθώς οι πληροφορίες αντλήθηκαν από άρθρα και ενότητες επιστημονικών περιοδικών όπως και από ενότητες βιβλίων, ενώ κύριο πλαίσιο ερμηνείας των ευρημάτων της έρευνας είναι η μέθοδος διαχείρισης απειλών και κινδύνων και συγκεκριμένα το εργαλείο SWOT Analysis μέσω του οποίου θα παρουσιαστούν αναλυτικά οι δυνατότητες, οι αδυναμίες, οι ευκαιρίες και οι απειλές της Ελλάδας στην εξωτερική πολιτική.

1: Οι όροι ασφάλεια, στρατηγικό δόγμα, στρατιωτικές δαπάνες και αποτροπή

1.1: Ορισμός ασφάλειας

Ο όρος «ασφάλεια» εκλαμβάνεται ως προστασία από κάποια εξωτερική απειλή και ως προστασία του τρόπου ζωής και ευημερίας των πολιτών (οικονομική, πολιτική, κοινωνική, περιβαλλοντική ασφάλεια) (Μάζης, 2004, σ. 5). Ειδικότερα, ο όρος «εθνική ασφάλεια» δεν αφορά μόνο την εδαφική ακεραιότητα του κράτους, αλλά και την προστασία των πολιτών (Romm, 1993, σ. 122). Ως «βοήθεια για την ασφάλεια»³ ορίζεται «η μεθοδολογία προώθησης αντικειμενικών σκοπών εξωτερικής πολιτικής από χώρες που έχουν τόσο την στρατιωτική όσο και την οικονομική δυνατότητα να υλοποιήσουν το σκοπό αυτό, περιλαμβάνει δε τη χορήγηση υλικών, χρημάτων και υπηρεσιών από μία χώρα σε μία άλλη. Ευνόητο είναι ότι η χώρα που παρέχει τη βοήθεια επιδιώκει να επωφεληθεί τα μέγιστα» (Σαζανίδης, 1985, σ. 425).

1.2: Στρατηγικό δόγμα: ορισμός και χαρακτηριστικά

Στρατηγικό δόγμα ορίζεται ως η θεωρία του κράτους για το πώς αυτό μπορεί να παράγει ασφάλεια για τον εαυτό του με τον καλύτερο τρόπο. Πρόκειται για μία σχέση μεταξύ μέσων και σκοπών, στην οποία τα στρατιωτικά μέσα συνδέονται με τους πολιτικούς σκοπούς. Τα πραγματικά γεγονότα αποδεικνύουν κατά πόσο η θεωρία αυτή έχει βοηθήσει το κράτος να επιτύχει τους πολιτικούς του στόχους και παράλληλα ελέγχουν την ορθότητα της ίδιας της θεωρίας.

Ένα στρατηγικό δόγμα πρέπει να προσδιορίζει τις απειλές, καθώς και τα αντίμετρα για τις απειλές αυτές. Επίσης, είναι καθοριστικό το δόγμα να θέτει προτεραιότητες, το οποίο συνεπάγεται ότι με προτεραιότητα πρέπει να προσδιορίζονται τόσο οι απειλές όσο και τα αντίμετρα, διότι ο αριθμός των πιθανών απειλών είναι συνήθως μεγάλος και οι διαθέσιμοι πόροι περιορισμένοι. Η λογική των προτεραιοτήτων απευθύνεται κυρίως στα μικρά κράτη, γιατί εξαιτίας περιορισμών στους πόρους αναγκάζονται να παίρνουν δύσκολες αποφάσεις. Τέλος, ένα στρατηγικό δόγμα συχνά αναπτύσσεται σταδιακά και δεν είναι πλήρως κωδικοποιημένο. Συνεπώς, κανείς πρέπει να καταφύγει σε ποικίλες πηγές για να το προσεγγίσει σωστά (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σσ. 19-21).

³ Security assistance

1.3: Ορισμός, μορφές και είδη αποτροπής

Ως αποτροπή ορίζεται η διατήρηση του status quo με απειλή χρήσης βίας, ενώ ενεργητική αποτροπή ή πειθαναγκασμός (ή εξαναγκασμός ή καταναγκασμός) είναι η αλλαγή του status quo με απειλή χρήσης βίας. Υπάρχουν οι εξής μορφές αποτροπής:

α. Αποτροπή μέσω παρουσίας όπου επιδιώκεται αποτροπή με τη διατήρηση συμβολικών δυναμικών στο σημείο που θέλουμε να υπερασπιστούμε.

β. Αποτροπή μέσω άμυνας κατά την οποία η αποτροπή επιδιώκεται μέσω διατήρησης ισχυρών και αξιόπιστων αμυντικών δυνατοτήτων. Παρόμοια μορφή αποτροπής αποτελεί και η αποτροπή μέσω άρνησης της επιτυχίας του αντιπάλου, που συνίσταται στην παρεμπόδιση του αντιπάλου να αποκομίσει οφέλη.

γ. Αποτροπή μέσω αντιποίνων είναι η αποτροπή που επιδιώκεται μέσω επαπειλούμενης αντίδρασης σε διαφορετικό χώρο και ενδεχομένως σε διαφορετικό χρόνο ή με διαφορετικό τρόπο από τους αντίστοιχους της εχθρικής προσβολής που θέλουμε να αποτρέψουμε.

Επίσης, διακρίνονται και τα εξής είδη αποτροπής:

α. Εθνική αποτροπή όπου η αποτροπή επιτυγχάνεται αποκλειστικά με εθνικά μέσα.

β. Διεθνής αποτροπή είναι η αποτροπή που επιτυγχάνεται μέσω τρίτων.

γ. Προεκτεινόμενη αποτροπή η οποία συνίσταται στην αποτροπή εχθρικών προσβολών εναντίον τρίτων.

δ. Ενδοπολεμική αποτροπή είναι η αποτροπή που λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια ενός πολέμου και συνίσταται στο ότι ο αντίπαλος αποτρέπεται να προβεί σε κλιμάκωση.

ε. Μίνιμουμ ή πεπερασμένη αποτροπή η οποία συνίσταται στην διατήρηση ενός σχετικά μικρού πυρηνικού οπλοστασίου το οποίο είναι στραμμένο αποκλειστικά εναντίον των εχθρικών πόλεων.

Τέλος, διακρίνονται δυο καταστάσεις αποτροπής, η άμεση και η γενική. Η διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι στην άμεση αποτροπή η μία πλευρά εξετάζει σοβαρά το ενδεχόμενο επίθεσης, ενώ στην γενική δεν υπάρχει τέτοιο ενδεχόμενο (Κολιόπουλος, 2010, σσ. 21-25).

1.4 Ορισμός στρατιωτικών δαπανών

Κατά το SIPRI, οι στρατιωτικές δαπάνες περιλαμβάνουν όλες τις τρέχουσες και κεφαλαιουχικές δαπάνες για: τις ένοπλες δυνάμεις, συμπεριλαμβανομένων των δυνάμεων διατήρησης της ειρήνης, υπουργείο άμυνας και άλλες κυβερνητικές υπηρεσίες που ασχολούνται με αμυντικά έργα, παραστρατιωτικές δυνάμεις όταν κρίνεται ότι εκπαιδεύονται, εξοπλίζονται και είναι διαθέσιμες για στρατιωτικές επιχειρήσεις και στρατιωτικές δραστηριότητες στο διάστημα. Τέτοιες δαπάνες πρέπει να περιλαμβάνουν: το προσωπικό,

δηλαδή, όλες οι δαπάνες για το σημερινό στρατιωτικό και αστικό προσωπικό, τις συνταξιοδοτικές συντάξεις του στρατιωτικού προσωπικού, κοινωνικές υπηρεσίες για το προσωπικό και τις οικογένειές τους, τις επιχειρήσεις και τη συντήρηση, τις προμήθειες, τη στρατιωτική έρευνα και ανάπτυξη, τις στρατιωτικές υποδομές και τη στρατιωτική βοήθεια. Εξαιρούνται οι στρατιωτικές δαπάνες: στην πολιτική άμυνα, οι τρέχουσες δαπάνες για προηγούμενες στρατιωτικές δραστηριότητες, τα οφέλη βετεράνων, η αποστράτευση, η μετατροπή εγκαταστάσεων παραγωγής όπλων και η καταστροφή όπλων (SIPRI)⁴.

⁴ Ο ορισμός του NATO πλησιάζει αυτόν του SIPRI, αλλά δεν προσμετρά τα κόστη των μη στρατιωτικών δυνάμεων, ακόμα και αν επιχειρούν σε κρίσεις, εφόσον αδυνατούν να αναπτυχθούν μελλοντικά σε άλλα επιχειρησιακά θέατρα.

2: Αμυντική πολιτική της Ελλάδας

Η αμυντική πολιτική της Ελλάδας μέχρι και σήμερα διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Η πολιτική αυτή στηρίζεται στο ότι: «η Ελλάδα δεν διεκδικεί τίποτα από κανέναν, αλλά ούτε είναι διατεθειμένη να κάνει οποιαδήποτε παραχώρηση σε βάρος της εθνικής της κυριαρχίας» (Τα Νέα, 1985, σ. 18). Πρόκειται για θέση που έχει επίσημα επιβεβαιωθεί από τη δήλωση του Προέδρου της Δημοκρατίας Προκόπη Παυλόπουλου: «Δεν διεκδικούμε τίποτα, δεν παραχωρούμε τίποτα» (Παυλόπουλος, 2017).

Έτσι, στο ελληνικό στρατιωτικό δόγμα δεσπόζει η στρατηγική της αποτροπής. Η τελευταία έχει τέσσερις διαφορετικές μορφές: α) την εθνική αποτροπή κατά την οποία το τίμημα σε περίπτωση επίθεσης κατά της Ελλάδας θα είναι πολύ υψηλό και η οποία ενισχύεται από την επένδυση του κράτους στις στρατιωτικές του δυνάμεις, β) την διεθνή αποτροπή κατά την οποία η Δυτική παρουσία έχει αυξήσει το κόστος και το ρίσκο μίας επίθεσης κατά της Ελλάδας, γ) την εκτεταμένη αποτροπή κατά την οποία η Ελλάδα τονίζει ότι τα εθνικά συμφέροντα της επεκτείνονται στην Κύπρο, άρα σε μία πιθανή επίθεση στη Κύπρο η Ελλάδα πρέπει να την υπερασπιστεί και δ) την ενεργητική αποτροπή κατά την οποία η Ελλάδα δρα με άξονα την απειλή ή την επιβολή τιμωρίας, μέχρι εωσότου να πείσει τον αντίπαλο να σταματήσει τις ανεπιθύμητες ενέργειες του (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σσ. 33-38).

Κατά τον Κωνσταντίνο Κολιόπουλο, δύναται να προστεθούν ακόμα δύο καταστάσεις αποτροπής: η άμεση αποτροπή κατά την οποία η Τουρκία το 1976, 1987 και το 1996 εξέταζε σοβαρά το ενδεχόμενο να διενεργήσει ένοπλη επίθεση και η Ελλάδα εξαπέλυσε απειλή αντίδρασης, προκειμένου να αποτρέψει την ένοπλη επίθεση και η γενική αποτροπή κατά την οποία στην περίπτωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων τα δύο κράτη διατηρούν ένοπλες δυνάμεις για να ρυθμίζουν τις διμερείς τους σχέσεις χωρίς να εξετάζεται άμεσα το ενδεχόμενο να διενεργηθεί επίθεση σε κανένα από τα δύο κράτη (Κολιόπουλος, 2010, σσ. 26-27).

Σε κάθε περίπτωση στην Ελλάδα το 2,9% του εργατικού δυναμικού απασχολείται στις Ένοπλες Δυνάμεις, ενώ ο μέσος όρος στα ευρωπαϊκά κράτη του NATO είναι μόλις 1%. Παράλληλα, είναι αναμφισβήτητο ότι η Ελλάδα, βάσει του Α.Ε.Π. δαπανεί πολύ περισσότερο στον στρατό της από ότι ο μέσος όρος σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη για αρκετές δεκαετίες τώρα. Σύμφωνα με το NATO, οι μέσες δαπάνες των ευρωπαϊκών των κρατών του NATO το 2009 ήταν 1,7% του Α.Ε.Π., ενώ η Ελλάδα δαπάνησε 3,1% του Α.Ε.Π. της για στρατιωτικές δαπάνες. Ακόμα, εάν συγκριθεί η συνολική στρατιωτική δαπάνη της Ε.Ε. από το 2000 έως το 2008 με βάση τα στοιχεία του SIPRI, ο μέσος όρος είναι 1,6% του Α.Ε.Π., ενώ η Ελλάδα δαπάνησε 3,6% του Α.Ε.Π. της στον στρατό της την ίδια περίοδο (Grebe and Sommer, 2010, σσ. 1,5). Έτσι, δύναται να ειπωθεί ότι η Ελλάδα επένδυε μέχρι και την κρίση πολλά χρήματα για να έχει αξιόμαχο στρατό (εσωτερική εξισορρόπηση). Ταυτόχρονα, η Ελλάδα φρόντιζε να επενδύει στην διπλωματική της εξωστρέφεια σε κάθε ευκαιρία συμμετέχοντας στο διεθνές διαπραγματευτικό παιχνίδι συνάπτοντας πολύτιμες συμμαχίες και αποθηκεύοντας διπλωματικό

κεφάλαιο με στόχο να αυξήσει την ελληνική επιρροή στην περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου και να προωθήσει τις θέσεις της για θέματα που την απασχολούν (εξωτερική εξισορρόπηση).

2.1: Αμυντική πολιτική της Ελλάδας προ κρίσης

2.1.1: Προσδιοριστικοί παράγοντες

- Μεταπολεμική περίοδος (1945-1973)

Η.Π.Α και NATO

Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και κατά τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου μία χώρα μικρή σαν την Ελλάδα δεν ήταν εφικτό να μη διαλέξει στρατόπεδο και να επιβιώσει. Έτσι, επέλεξε το στρατόπεδο της Δύσης⁵ εναποθέτοντας την ασφάλεια της στην ατλαντική συμμαχία. Η ελληνική αμυντική πολιτική διαμορφώθηκε επί το πλείστον στο πλαίσιο του NATO αποστερώντας έτσι οποιαδήποτε ελληνική πρωτοβουλία στον αμυντικό σχεδιασμό της χώρας⁶ (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, p. 29). Έτσι, Άγγλοι, γάλλοι και Αμερικάνοι έφεραν την ευθύνη για την οργάνωση, εξοπλισμό και εκπαίδευση των Ενόπλων Δυνάμεων μεταδίδοντας ξένες αντιλήψεις, τεχνολογίες, δόγματα και τακτικές (Τζανέτης, 1976, σσ. 23-46). Την εξάρτηση αυτή επιβεβαιώνει και ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου τονίζοντας ότι η Ελλάδα βρήκε εγγυήσεις εδαφικής ακεραιότητας στο πλαίσιο της συμμαχίας των Μεγάλων Δυτικών Δυνάμεων, ενώ η διμερής σχέση Ελλάδας και Η.Π.Α στον τομέα της άμυνας ήταν προτεραιότητα για την ελληνική πλευρά, αφού όχι μόνο θα βελτιώνε τον εξοπλισμό του ελληνικού στρατού και θα έδινε ανάσα στην εθνική οικονομία, αλλά θα δρούσε ως θετικός ψυχολογικός παράγοντας στην ελληνική κοινωνία (Hatzivassiliou, 1995, σσ. 193-195). Αξίζει να σημειωθεί ότι η οικονομική και στρατιωτική βοήθεια εκ των Η.Π.Α. είχε ξεκινήσει πριν το NATO μέσω του Δόγματος Τρούμαν και του σχεδίου Μάρσαλ το 1947, όταν οι Η.Π.Α. πήραν την πρωτοκαθεδρία στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι από την Αγγλία (Παπασωτηρίου, 2003, σσ. 58-59,67).

Γαλλία

Τη δεκαετία του 1960 ο Καραμανλής προσπάθησε να εξασφαλίσει αμυντική υποστήριξη από τη Γαλλία και συγκεκριμένα από τη Force de Frappe⁷ ως συμπληρωματική στην ήδη

⁵ Έγινε μέλος του NATO το 1952.

⁶ Απότοκο αυτής της εξέλιξης αποτελεί η εγκαθίδρυση βάσεων, εγκαταστάσεων, πυρηνικών και οπλισμού των Η.Π.Α και του NATO (Συμφωνία του 1953), που χρηματοδοτούνται μερικώς ή και αποκλειστικώς από τις Η.Π.Α και το NATO για τους σκοπούς της κοινής άμυνας. (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σ. 35) και (Hatzivassiliou, Security and the European Option: Greek Foreign Policy, 1952-62, 1995, σ. 194)

⁷ Η Force de frappe (strike force) ή Force de dissuasion (αποτροπή) μετά το 1961 είναι ο προσδιορισμός της τότε γαλλικής τριάδας των αεροπορικών, θαλάσσιων και χερσαίων πυρηνικών όπλων που προορίζονται για αποτροπή.

υφιστάμενη αμερικανική και νατοϊκή υποστήριξη. Μάλιστα, ο ίδιος ο τότε πρόεδρος της Γαλλίας Ντε Γκώλ είπε στον Έλληνα Πρωθυπουργό ότι η Ελλάδα μπορεί να θεωρεί πυλώνα της άμυνας της τη γαλλική πυρηνική δύναμη (Hatzivassiliou, 1995, σ. 195).

Σοβιετική Απειλή και Εσωτερική ασφάλεια

Ο σκοπός των έξωθεν σε διατεταγμένο ρόλο ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων ήταν διττός: από τη μία πλευρά η εσωτερική ασφάλεια, δηλαδή, η Ελλάδα έπρεπε να έχει ένα στρατιωτικό μηχανισμό ικανό να διατηρήσει την εσωτερική ασφάλεια, για να αποφευχθεί η κομμουνιστική επιρροή (Rubatis, 1973, pp. 41-49) και από την άλλη πλευρά η εθνική ασφάλεια σε περίπτωση επιθέσεως από χώρα του Συμφώνου της Βαρσοβίας οι ελληνικές Ένοπλες Δυνάμεις θα λειτουργούσαν ως πυροδοτικός μηχανισμός, του οποίου η ενεργοποίηση θα έθετε σε λειτουργία τη συμμαχία⁸ (Iatrides, 1986, σ. 4). Συγκεκριμένα, οι ελληνικές δυνάμεις θα καθυστερούσαν την επίθεση, εφόσον οι Η.Π.Α. και το NATO να στείλουν ενισχύσεις (Πλατιάς, 2005, σσ. 217-218).

Η σοβιετική απειλή προερχόταν άμεσα εκ της Βουλγαρίας⁹ στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας και έμμεσα εκ της Σοβιετικής Ένωσης. Έτσι, η ελληνική αμυντική πολιτική από τη δεκαετία του 50' μέχρι και το 1970 επικεντρώθηκε τόσο στην αντιμετώπιση μίας πιθανής επίθεσης από τους Βούλγαρους (εκ του Βορρά απειλή) που ήταν μέλος του Συμφώνου της Βαρσοβίας όσο και στην αποφυγή της σοβιετικής πολιτικής επιρροής παρά το γεγονός ότι είχε αναπτυχθεί μεταξύ τους αμοιβαίο επωφελές εμπόριο (Hatzivassiliou, 1995).

Γιουγκοσλαβία

Όσο αναφορά τη Γιουγκοσλαβία του Τίτο, την ίδια περίοδο η Ελλάδα εφάρμοσε μία πολιτική κατά την οποία θέλησε να κρατήσει το Βελιγράδι έξω από τα τότε δύο στρατόπεδα¹⁰ μετά και την απόσπαση του τελευταίου από το σοβιετικό μπλοκ το 1948, καθώς η Ελλάδα δε θα μπορούσε να εξισορροπήσει μια συμμαχία Βουλγαρίας - Γιουγκοσλαβίας. Οι σχέσεις των δύο χωρών βασίστηκαν σε δύο άξονες: τη στρατηγική τους συμμαχία για να εξισορροπήσουν το Σύμφωνο της Βαρσοβίας και τη διαφωνία τους για τη Μακεδονία (Hatzivassiliou, 2008). Βέβαια, αξιοσημείωτη είναι και η ενθάρρυνση του Τίτο στον αναθεωρητισμό της Βουλγαρίας για την Δυτική Θράκη. Το 1958-1959 οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις έφτασαν στο

⁸ Άρθρο 5 Βορειοατλαντικού Συμφώνου.

⁹ Εύλογη ανησυχία αν αναλογιστεί κανείς ότι η Βουλγαρία είχε καταλάβει ελληνικό έδαφος τρεις φορές μέσα σε 30 χρόνια (1912, 1915 και 1941) (Hatzivassiliou, 1992), ενώ τη περίοδο εκείνη είχε στρατιωτική υπεροχή όπως προδίδει αναφορά της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1957: “*The far greater tank and combat air capability available to Bulgaria means Greece would become a sitting duck in the event of war, committed to a static defense and eventual certain defeat, unless it had the means for counterattack*” (Penfield, 1957).

¹⁰ Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται από τη δήλωση Καραμανλή κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στην Τουρκία: “*We have three choices: to push Tito towards Russia, to make him our ally or to keep him outside both blocs. The first is disadvantageous, the second impossible. The third choice is the only one that remains and we have to go for it*” (Hatzivassiliou, 2008, p. 107).

αποκορύφωμα τους μέχρι και το 1961-1962, όποτε και αποδυναμώθηκαν (Hatzivassiliou, 1995, σ. 190).

Αλβανία

Οι διμερείς σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας τη περίοδο αυτή ήταν σε τέλμα. Συγκεκριμένα, ανάμεσα στις δύο χώρες υπήρχε καθεστώς εμπόλεμης κατάστασης¹¹ (το οποίο υφίσταται μέχρι και σήμερα), οι διπλωματικές σχέσεις ήταν απύσες και η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία ήταν υπό διωγμό. Ακόμα, πρέπει να σημειωθεί ότι για την ελληνική πλευρά, αν και δεν το έθετε επίσημα, ήταν υπαρκτό το ζήτημα της απελευθέρωσης της Βόρειας Ηπείρου (Hatzivassiliou, 2006, p. 100).

Τουρκία

Σχετικά με την Τουρκία, εξαιρουμένου του κυπριακού ζητήματος που προέκυψε το 1953 με 1954 ανάμεσα στα δύο κράτη, Τουρκία και Ελλάδα δημιούργησαν προηγουμένως ένα άξονα σταθερότητας στα Βαλκάνια κατά της σοβιετικής επιρροής και του βουλγαρικού αναθεωρητισμού γινόμενοι και οι δύο μέλη του NATO το 1952. Η Ελλάδα δεν είδε ως απειλή την Τουρκία παρά μόνο όταν άρχισε ο διωγμός της χριστιανικής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη το 1964, όταν η Τουρκία προέβαλλε τις διεκδικήσεις της στο Αιγαίο το 1973 και όταν η Τουρκία εισέβαλλε παράνομα στη Κύπρο το 1974 (Hatzivassiliou, 1995, σ. 191).

-Η μεταδικτατορική περίοδος (1974-1981)

Αυτονομία εντός δυτικού συνασπισμού

Η τουρκική εισβολή στη Κύπρο το 1974¹² φανέρωσε την αδυναμία του αμυντικού δόγματος το οποίο βασιζόταν καθόλα στις Η.Π.Α. και το NATO, αφού δεν κατάφερε να αποτρέψει την τουρκική απειλή και να προασπίσει τα εθνικά συμφέροντα. Η τότε δομή των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων δεν ήταν ικανή να υπερασπιστεί αποτελεσματικά το εθνικό συμφέρον προτάσσοντας αξιόλογη άμυνα οδηγώντας την πολιτική ηγεσία σε πλήρη επαναπροσδιορισμό της αμυντικής πολιτικής και της δομής των Ενόπλων Δυνάμεων.

¹¹ Σχετικά με εμπόλεμο: (Τζίμας, 2013)

¹² Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα ως ένδειξη διαμαρτυρίας για την ανικανότητα/απροθυμία της συμμαχίας να σταματήσει την εισβολή αποχώρησε από το στρατιωτικό σκέλος του NATO την ίδια χρονιά παραμένοντας όμως στο πολιτικό σκέλος. Επανήλθε στο στρατιωτικό μέρος το 1980. (kathimerini.gr, 2009)

Έτσι, η ελληνική πολιτική ηγεσία άρχισε να βασίζεται πρωτίστως στην κινητοποίηση των δυνάμεων της (εσωτερική εξισορρόπηση) αντί στην πλέον δευτερεύουσα προσδοκία συμμαχικής αρωγής (εξωτερική εξισορρόπηση) για την αντιμετώπιση της απειλής εξ' Ανατολής (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σ. 31). Η εσωτερική εξισορρόπηση θεμελιώθηκε πάνω σε δύο άξονες: πρώτον ήταν η οικονομική ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός «των εσωτερικών πολιτικών, οικονομικών και στρατιωτικών δομών της χώρας, ήτοι εσωτερική ποιοτική-ποσοτική εξισορρόπηση (ανασυγκρότηση - ενίσχυση - ανάπτυξη των εσωτερικών συντελεστών ισχύος – οικονομία, τεχνολογία, βιομηχανία, εκπαίδευση, ένοπλες δυνάμεις, πολιτικές – διοικητικές δομές)» (Τσιριγώτης, 2013, σ. 595) και δεύτερον την περεταίρω αυτονομία και ενίσχυση των ενόπλων δυνάμεων. Ειδικότερα, για τον δεύτερο άξονα προβλέφθηκε: α) ότι οι παραχωρούμενες ελληνικές δυνάμεις στο NATO δύνανται να επανακτήσουν την ανεξαρτητοποίησή τους από τη συμμαχία, όποτε επιτάσσει το εθνικό συμφέρον, β) η δημιουργία εκτός του πλαισίου του NATO και υπό πλήρη εθνική διοίκηση δυνάμεων, γ) ενίσχυση των δυνάμεων που τέθηκαν υπό εθνική διοίκηση, δ) ενίσχυση του παραμελημένου ναυτικού και της παραμελημένης αεροπορίας, ε) ενίσχυση της Ανώτατης Στρατιωτικής Διοίκησης Εσωτερικού και Νήσων που δεν τέθηκε υπό νατοϊκό έλεγχο και στ) μείωση της τρωτότητας της χώρας λόγω εξάρτησης της χώρας από ξένες πηγές προμήθειας αμυντικού υλικού υιοθετώντας αντι-εξαρτησιακές στρατηγικές όπως εγχώρια παραγωγή υλικού και προμήθεια υλικού από πολλούς προμηθευτές (diversification) (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σσ. 31-32).

Εντούτοις, πρέπει να ειπωθεί ότι η αμερικανική αρωγή δεν απουσιάζει παντελώς παρά τις μεταρρυθμίσεις στις Ένοπλες Δυνάμεις και την προσωρινή απουσία από το στρατιωτικό σκέλος του NATO, αλλά περιορίζεται. Από ελληνικής πλευράς οι αμυντικοί και στρατιωτικοοικονομικοί δεσμοί με τις Η.Π.Α. δεν ήταν δυνατόν να διακοπούν δεδομένου των αμυντικών και δημοσιονομικών συνθηκών που υπήρχαν στην Ελλάδα, ενώ ένα τέτοιο διαζύγιο δεν ήταν επιθυμητό ούτε από τις Η.Π.Α. εξαιτίας των διευκολύνσεων που υφίσταντο σε κομβικής σημασίας αμερικάνικες εγκαταστάσεις. Για την Ελλάδα ήταν απαραίτητο η εισροή υλικού και τεχνογνωσίας από τις Η.Π.Α., καθώς η επιρροή τους ήταν σημαντική για την ισορροπία στο Αιγαίο και για την επίλυση του Κυπριακού, ενώ μία ενδεχόμενη ρήξη με τις Η.Π.Α. θα οδηγούσε στην απώλεια και μίας στοιχειώδους πολιτικής δέσμευσης αυτών για τη διαφύλαξη της ειρήνης στη περιοχή. Η τότε ελληνική κυβέρνηση επιζητούσε να έχει μία ιδιότυπη σχέση¹³ με τις Η.Π.Α. και κατ' επέκταση με το NATO που απέβλεπε στην διατήρηση των πλεονεκτημάτων που απέρρεαν από τη Συμμαχία, ενώ παράλληλα θα απαγκιστρωνόταν από τις υποχρεώσεις της ως συμμετέχον κράτος στο στρατιωτικό σκέλος της Συμμαχίας. Εν τέλει, η Συμφωνία-Πλαίσιο μεταξύ Η.Π.Α. και Ελλάδας αντικατόπτριζε την πολιτική της αυτονομίας εντός του δυτικού συνασπισμού, αφού συμπεριλάμβανε οικονομική βοήθεια, διατήρηση βάσεων υπό ελληνική διοίκηση, την ηθική και πολιτική υποχρέωση των Η.Π.Α. για προστασία της ειρήνης στο Αιγαίο, άσκηση επιρροής για επίλυση του Κυπριακού και εξεύρεση κεφαλαίων. Αυτό σήμαινε ότι τα ελληνικά συμφέροντα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με την

¹³ Προκειμένου η ελληνική κυβέρνηση να διατηρήσει ενισχυμένη άμυνα σε καιρό πολέμου και αυτονομία σε καιρό ειρήνης, επεδίωξε μια σχέση με το NATO παρεμφερή με αυτή της Γαλλίας και της Νορβηγίας, η οποία κατά τον Καραμανλή θα στηριζόταν στα παρακάτω: α) εν καιρώ ειρήνης οι Ένοπλες Δυνάμεις θα υπάγονταν αποκλειστικά σε εθνική διοίκηση, β) εν καιρώ γενικότερης σύρραξης, θα υπήρχε πλήρης αμυντική συνεργασία, όπως και στη περίπτωση της Γαλλίας, η πολιτική ηγεσία της οποίας είχε διαμηνύσει ότι σε περίπτωση πολέμου ή προσβολής οποιουδήποτε μέλους της Συμμαχίας, η Γαλλία θα ήταν πρόθυμη να πολεμήσει, γ) για την περίπτωση γενικής σύρραξης, θα προβλέπονταν μηχανισμοί που θα ενεργοποιούσαν τη συνεργασία και δ) για οποιαδήποτε ενέργεια επί ελληνικού εδάφους είτε σε καιρό ειρήνης είτε σε πολέμου, θα απαιτούνταν προηγούμενη έγκριση της ελληνικής κυβέρνησης (Αρχιμανδρίτου-Οικονόμου, 2012-2013, σσ. 141-142).

σταθερότητα στην Αν. Μεσόγειο και την αποτρεπτική δυνατότητα της χώρας έναντι της Τουρκίας (Αρχιμανδρίτου-Οικονόμου, 2012-2013, σσ. 135-136,152).

Σχετικά με την εξωτερική εξισορρόπηση εξαιρουμένης της αμερικανικής-νατοϊκής, ο Διονύσης Τσιριγώτης αναφέρει ότι αυτή θεμελιώθηκε στην: «αναδιάρθρωση των διεθνοπολιτικών προσανατολισμών της Ελλάδος και αναβίβαση της θέσης-ρόλου της στο βαλκανικό και ευρωπαϊκό υποσύστημα» (Τσιριγώτης, 2013, σ. 597). Με άλλα λόγια, η Ελλάδα πλαισίωσε την ενίσχυση των Ενόπλων Δυνάμεων της με ενέργειες στο πεδίο της πολυμερούς και διμερούς διπλωματίας (Greco, 2002) κυρίως σε Βαλκάνια και Ευρώπη.

Βαλκάνια

Τη περίοδο μετά το 1974 η Ελλάδα επιχειρεί ένα άνοιγμα¹⁴ στα Βαλκάνια, το οποίο έγινε έγκαιρα από την άποψη της δυναμικότητας του ελληνικού στρατεύματος μετά το τέλος του 1974. Η Ελλάδα προκειμένου να αντιμετωπίσει την τουρκική απειλή μετακινεί τις δυνάμεις της από τον Βορρά στην Ανατολή. Συγκεκριμένα, υπήρξε συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας για μετακίνηση του κύριου όγκου των στρατευμάτων τους σε περιοχές ζωτικής σημασίας αφήνοντας μόνο τις πλέον απαραίτητες δυνάμεις για φύλαξη των συνόρων. Η Βουλγαρία με τη σειρά της εγγυήθηκε το απαραβίαστο των ελληνικών συνόρων σε περίπτωση ελληνοτουρκικού πολέμου, το οποίο ενίσχυσε την άποψη των Ελλήνων ότι δεν κινδυνεύουν στο βόρειο μέτωπο τους (Αλειφάντης, 1987, σσ. 130-132). Τέλος, Ελλάδα και Αλβανία είχαν αποκαταστήσει τις διπλωματικές σχέσεις τους το 1971 (mfa.gr, 2018). Αυτές οι εξελίξεις ήταν σημαντικές για την Ελλάδα αν αναλογιστεί κανείς ότι με τις αδυναμίες του ελληνικού στρατού δε μπορούσαν να συντηρηθούν δύο μέτωπα. Έτσι, η Ελλάδα μπορούσε να συγκεντρώσει τη δύναμη της προς την Τουρκία εξ' ολοκλήρου¹⁵. Συν τοις άλλοις, η προσπάθεια των Ελλήνων να κάνουν φίλους τους βαλκανικούς εχθρούς τους δημιούργησε πίεση στη Τουρκία που ήταν ευαίσθητη σε τέτοιου είδους διπλωματικούς ανταγωνισμούς (Αλειφάντης, 1987, σσ. 129-131).

Ευρώπη

Η Ελλάδα επιχείρησε να ενισχύσει την θέση της στη Δύση με την αίτηση της για ένταξη στην Ε.Ο.Κ., αφού υπήρχε η άποψη ότι στους κόλπους της θα μπορούσε να στηρίξει θέσεις της για θέματα που την αφορούσαν άμεσα (Ροζάκης Χ. , 1986, σ. 111). Όμως, τα θέματα αυτά είχαν πρωτίστως να κάνουν με οικονομικά και πολιτικά κίνητρα. Η Ε.Ο.Κ. δε μπορούσε να αντικαταστήσει το NATO σε θέματα άμυνας, αλλά ούτε και το NATO την Ε.Ο.Κ. σε

¹⁴ Το Βαλκανικό όραμα του Καραμανλή καθρεπτίζεται στις δηλώσεις του στην εφημερίδα *Rabotnichesko Delo*: «Στις μέρες μας, η καλή γειτονία δεν είναι αρκετή. Η φιλία είναι απαραίτητη να αναπτύσσεται σύμφωνα με τις διαρκώς εξελισσόμενες συνθήκες σε μία στενότερη και εποικοδομητική συνεργασία για το συμφέρον των γειτονικών λαών» (Αλειφάντης, 1987, σσ. 135-136).

¹⁵ Ο ορθότητα του συλλογισμού επιβεβαιώνεται από την απουσία επεισοδίων στις ελληνο-βαλκανικές σχέσεις τα επόμενα χρόνια.

πολιτικοοικονομικά θέματα. Βέβαια, η άποψη ότι η ένταξη στην Ευρώπη θα μπορούσε να συνεισφέρει στην Ελλάδα σε θέμα ασφάλειας ήταν υπαρκτή. Αυτή διαφαίνεται στη δήλωση του Καραμανλή το 1961:

“In the minds of the Greeks, the European Economic Community is not simply an economic community of interests, but an entity with a wider political role and importance. If we were the first to seek association with the Community, we did so under the conviction that the economic unification of Europe will lead to real European unity and through this to the strengthening of democracy and peace throughout the world. We believe that the time will come when Europe will include all the free European peoples without exception. A united and powerful Europe will become a guarantee not only for its [Greece’s] survival, but also for the prevalence of freedom in the world. For here, in Europe, the fate of the free man will finally be decided”.

Συνεπώς, είναι φανερό ότι ο Καραμανλής πίστευε ότι η ευημερία που προσέφερε η Ευρώπη θα ήταν καταλύτης για την ελευθερία και την ειρήνη (Hatzivassiliou, 1995, σσ. 196-197).

Η.Π.Α και NATO

Αυτή τη περίοδο πρωτοεμφανίζεται στους κόλπους του NATO το Δόγμα Luns, το οποίο έμελλε να καθορίζει τις διμερείς σχέσεις των συμμάχων στο νατοϊκό πλαίσιο μέχρι και σήμερα. Ειδικότερα, Ο Γιόζεφ Λουνς ήταν γραμματέας του NATO από το 1971 έως το 1984. Υπήρξε τουλάχιστον ανεπαρκής στον χειρισμό της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο το 1974. Με την επιστροφή της Ελλάδας στο στρατιωτικό σκέλος του NATO, ο Λουνς απέστειλε τον Μάιο του 1980 έγγραφο προς όλα τα όργανα του NATO, όπου ζήτησε να μην περιλαμβάνονται στην κατανομή συμμαχικών πιστώσεων «αμφισβητούμενες περιοχές, διότι δημιουργούσαν πολιτικά προβλήματα στο NATO». Ουσιαστικά, ο Λουνς διατύπωνε τη θέση ότι δεν είναι προς το συμφέρον του NATO να εμπλέκεται στις διμερείς διαφορές μεταξύ των Συμμάχων. Κατ’ επέκταση, το NATO δεν θα πρέπει να μετατραπεί σε χώρο συζητήσεων για αυτές τις διαφορές, αλλά ούτε να εκφράζει άποψη ούτε να τις κρίνει. Η θέση αυτή καθιερώθηκε ως το «Δόγμα Luns» (Συρίγος Α. , 2018).

Αρχικά, όσο αναφορά τις Η.Π.Α. υπήρξε σύγκρουση απόψεων μεταξύ του Κογκρέσου και του State Department σχετικά με την τουρκική εισβολή. Το Κογκρέσο δεν συμμεριζόταν τις γεωπολιτικές ανησυχίες του Κίσινγκερ για την ιδιαίτερη αξία της Τουρκίας και ενεργώντας βάσει του διεθνούς δικαίου, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των αμερικανοτουρκικών συμφωνιών¹⁶ και του εσωτερικού δικαίου¹⁷ και κατά των αμερικανικών συμφερόντων επέβαλε

¹⁶ Αυτές επιτρέπουν την προσφυγή στα όπλα αυτά μόνο για αμυντικούς σκοπούς και στο πλαίσιο της ατλαντικής Συμφωνίας (Καραμπαρμπούνης, 2011, σσ. 62-63).

¹⁷ Απαγόρευση παροχής στρατιωτικού εξοπλισμού σε επεκτατικά κράτη (Καραμπαρμπούνης, 2011, σσ. 62-63).

προσωρινό¹⁸ εμπάργκο¹⁹ όπλων στην Τουρκία. Ο Κίσινγκερ προκειμένου να καθησυχάσει τις φιλελληνικές αντιδράσεις στο Κογκρέσο, να μετριάσει την εχθρότητα προς τις Η.Π.Α στην Ελλάδα και να εξασφαλίσει ότι οι βάσεις στην Τουρκία δε θα έκλειναν για αντίποινα λόγω του αμερικανικού εμπάργκο, προχώρησε στη θεσμοθέτηση της 7:10 αναλογίας παροχής στρατιωτικής βοήθειας σε Ελλάδα και Τουρκία αντίστοιχα. Αυτή πήρε τη μορφή δύο συμφωνιών: την αμερικανοτουρκική αμυντική συμφωνία που υπογράφηκε στις 26/03/1976 και προέβλεπε την παραχώρηση στρατιωτικού υλικού αξίας 1 δισεκατομμυρίου δολαρίων για 4 χρόνια σε αντάλλαγμα για τη παρουσία βάσεων στο τουρκικό έδαφος και την ελληνοαμερικανική Συμφωνία-Πλαίσιο²⁰ στις 15/04/1976, που επρόκειτο για ένα Κείμενο Αρχών, η οποία προέβλεπε²¹: την παροχή στρατιωτικού υλικού 700 εκατομμυρίων δολαρίων, κάθε εγκατάστασης θα ήταν ελληνική με Έλληνα διοικητή και θα εξυπηρετούσε συγκεκριμένους αμοιβαίους αμυντικούς σκοπούς απορρέοντες από αμοιβαία συμφωνημένα προγράμματα. Οι συμφωνίες αυτές αποτέλεσαν τη βάση για μία στοιχειώδη ισορροπία δυνάμεων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας στη περιοχή του Αιγαίου (Αρχιμανδρίτου-Οικονόμου, 2012-2013, σσ. 137-153).

Κύπρος

Η Ελλάδα απέτυχε να δημιουργήσει μια αποτελεσματική διπλωματική στρατηγική για θετική επίλυση του Κυπριακού αυτή την περίοδο (Τσιριγώτης, 2013, σ. 638). Έτσι, η Ελλάδα προσανατολίζεται πρωτίστως στην δική της μεγιστοποίηση της ασφάλειας, ενώ θα δρα υποστηρικτικά στις κινήσεις της Κυπριακής δημοκρατίας (Μάριος Ευρυβιάδης, 1988, σσ. 108-109). Βέβαια, το Κυπριακό είναι θέμα σχετικό με οποιαδήποτε πρόοδο στα ελληνοτουρκικά. Εάν δεν υπήρχε το κυπριακό, τα υπόλοιπα θα μπορούσαν να επιλυθούν σχετικά εύκολα.

Τουρκία

Αυτή τη περίοδο η Τουρκία αποτελεί τον κύριο προσδιοριστικό παράγοντα της ελληνικής αμυντικής πολιτικής ξετυλίγοντας σε πολλαπλά επίπεδα τις αναθεωρητικές τάσεις της και την επιθετικότητα της κατά της εθνικής ασφάλειας της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, παρά το γεγονός ότι η επίσημη ελληνική θέση είναι ότι το μόνο πρόβλημα²² μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας είναι αυτό της οριοθέτησεως της υφαλοκρηπίδας, η Τουρκία θέτει ως θέματα: α) την οριοθέτηση της

¹⁸ Επεβλήθη μετά το 1974, ήρθη μερικώς το 1976 και οριστικά από τον Πρόεδρο Κάρτερ τον Αύγουστο του 1978 (Καραμπαρμπούνης, 2011, σσ. 62-63).

¹⁹ Στην απόφαση αυτή συνέβαλε αποφασιστικά και η ελληνοαμερικανική κοινότητα με πιέσεις προς τους Γερουσιαστές: Edward Kennedy και Thomas Eagleton, αλλά και βουλευτές όπως οι Paul Sarbanes, John Bredemas, Benjamin Rosenthal και Claiborne Pell δημιουργώντας σταδιακά ένα ισχυρό ελληνικό «lobby» (Καραμπαρμπούνης, 2011, σσ. 62-63).

²⁰ Τη συμφωνία συνόδευε μία επιστολή του Κίσινγκερ η οποία περιείχε τη δέσμευση διατήρησης των ελληνοτουρκικών τριβών σε ειρηνικό πλαίσιο χωρίς βέβαια να αποτελεί εγγύηση ασφάλειας και υποστήριξη προσέλευσης κεφαλαίων στην Ελλάδα (Αρχιμανδρίτου-Οικονόμου, 2012-2013, σσ. 151-152).

²¹ Αναλυτικά τα σημεία της συμφωνίας στο τελικό Κοινό Ανακοινωθέν των δύο πλευρών (Αρχιμανδρίτου-Οικονόμου, 2012-2013, σ. 155).

²² Υφίστανται θέματα ελληνικού ενδιαφέροντος, τα οποία εξαιτίας της πολιτικής του «δεν διεκδικούμε τίποτα» είτε λησμονήθηκαν είτε χρησιμοποιήθηκαν περιστασιακά για αντιπερισπασμό σε τουρκικές διεκδικήσεις όπως: μειονοτικά ζητήματα, θέματα σχετικά με το Πατριαρχείο, θέματα διπλωματικής και προξενικής εκπροσωπήσεως, λαθρομετανάστευση, θέματα δικαίου της θάλασσας και άλλα θέματα (Συρίγος Α. Μ., 2016, σσ. 200-213).

υφαλοκρηπίδας του Αιγαίου, β) την επέκταση των ελληνικών χωρικών υδάτων πέραν του σημερινού ορίου των έξι μιλίων, γ) το διαφορετικό εύρος του εναερίου χώρου (10 μίλια) σε σχέση με το εύρος των χωρικών υδάτων (έξι μίλια), δ) το καθεστώς αποστρατικοποίησης των ανατολικών νησιών του Αιγαίου, ε) τα όρια του FIR Αθηνών και επανακαθορισμός εναερίων δρόμων, στ) τα όρια της Ζώνης Έρευνας και Διασώσεως στο Αιγαίο, ζ) τα επιχειρησιακά όρια στα πλαίσια του ΝΑΤΟ, η) οι λεγόμενες «γκρίζες ζώνες» κυριαρχίας στο Αιγαίο, θ) η απειλή χρήσεως βίας εκ μέρους της Τουρκίας σε περίπτωση ασκήσεως των νομίμων δικαιωμάτων της Ελλάδος στο Αιγαίο, ι) η ελεύθερη και ακώλυτη ναυσιπλοΐα στην περιοχή του Αιγαίου²³ και ια) τα δικαιώματα της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη (Συρίγος Ά. Μ., 2016, σ. 240). Τα θέματα αυτά θα ρυθμίζουν τις ελληνοτουρκικές σχέσεις όλες τις επόμενες περιόδους.

-Η περίοδος 1981-1989

Η περίοδος αυτή ακολούθησε σε μεγάλο βαθμό τις τάσεις της προηγούμενης περιόδου. Η Τουρκία παραμένει η πρωταρχική απειλή και Η.Π.Α. και ΝΑΤΟ έχουν σε μικρότερη έκταση ρυθμιστικό ρόλο στην ελληνική αμυντική πολιτική. Η θέση της χώρας στη Δύση τέθηκε υπό αμφισβήτηση από τον πολιτικό εμπνευστή του «η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες» όχι υπό την έννοια της αποχώρησης από το δυτικό συνασπισμό αλλά της απεξάρτησης. Θα λέγαμε ότι η κυβέρνηση Παπανδρέου στράφηκε προς την αναδιοργάνωση της εξωτερικής πολιτικής της χώρας ως αδέσμευτη²⁴, έξω από τα δύο κυρίαρχα μπλοκ, μια πολιτική για τον «τρίτο δρόμο» (Βαρελά, 2016).

Μεγαλύτερη αυτονομία εντός του δυτικού συνασπισμού

Η τάση για μεγαλύτερη αυτονομία (εσωτερική εξισορρόπηση) εντός του δυτικού συνασπισμού βασίστηκε στην διακήρυξη της νέας αμυντικής πολιτικής τον Ιανουάριο του 1985 από τη Κυβέρνηση Παπανδρέου που έδινε έμφαση στην εσωτερική εξισορρόπηση. Η νέα αυτή πολιτική είχε δύο χαρακτηριστικά. Το πρώτο είναι ότι εισήγαγε προκαταρκτικά στοιχεία καθολικής άμυνας, δηλαδή, η χρησιμοποίηση όλων των αμυντικών πηγών²⁵ του ελληνικού έθνους. Το δεύτερο είναι η παλλαϊκή άμυνα²⁶ στα νησιά του Αιγαίου και τη Δυτική Θράκη για υποστήριξη και συμπλήρωση των εκεί στρατιωτικών δυνάμεων (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992,

²³ Είναι πρόβλημα που, αν και δεν έχει τεθεί ευθέως από την Τουρκία, σχετίζεται με την αύξηση του εύρους των ελληνικών χωρικών υδάτων και τη δημιουργία διεθνών στενών ναυσιπλοΐας.

²⁴ Τον Μάιο του 1984, στο πλαίσιο της αδέσμευτης πολιτικής μακριά από το δυτικό ή το ανατολικό μπλοκ, ο Ανδρέας Παπανδρέου ανακοινώνει μαζί με τον Σουηδό πρωθυπουργό Ούλαφ Πάλμε, την πρωτοβουλία της «Κίνησης των Έξι για την Ειρήνη και τον Αφοπλισμό», σε συνεργασία με τους πρωθυπουργούς Γκάντι, Νιερέρε, Αλφονσίν και Μιγκέλ ντε λα Μαντρίτ (Βαρελά, 2016).

²⁵ Ως πηγές μπορούν να αναφερθούν: η τοπική αυτοδιοίκηση, το οδικό δίκτυο, η οικονομική υποδομή, σύστημα παροχής ηλεκτρικής ενέργειας και σύστημα ιατρικής περίθαλψης (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σσ. 32-33).

²⁶ Η Παλλαϊκή Άμυνα οργανώνεται εν καιρώ ειρήνης και έχει ως κύρια αποστολή της σε περίοδο πολέμου την Τοπική Άμυνα με ένοπλα τμήματα και ως δευτερεύουσα τη συνδρομή στην Πολιτική Άμυνα διά της διαθέσεως τμημάτων σε κρατικές υπηρεσίες για την προστασία του πληθυσμού από εχθρικές προσβολές δολιοφθορές ή και από συμφορές προκαλούμενες από φυσικά αίτια (Χασαπόπουλος, 1996).

σ. 32). Όμως, αυτή η εσωτερική εξισορρόπηση επιδίωκε την ποιοτική βελτίωση²⁷ και όχι την ποσοτική του αμυντικού συστήματος στο σύνολό του, αφού κατά τον Παπανδρέου «Ο ανταγωνισμός με την Τουρκία σε ποσοτικό επίπεδο δεν οδηγεί πουθενά. Θα έπρεπε να δοθεί έμφαση στην ποιοτική βελτίωση του αμυντικού μας συστήματος στο σύνολο του» (Πλατιάς, 2005, σσ. 221-222). Όλα τα προαναφερθέντα ήταν τα θεμέλια για τη δημιουργία εθνικής αποτροπής. Η αξιοπιστία αυτής συνίστατο στη διακήρυξη *casus belli*²⁸ από την Ελλάδα προς την Τουρκία σε τυχόν απόπειρα εκμετάλλευσης της υφαλοκρηπίδας του Αιγαίου (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σσ. 33-35).

Κύπρος

Την περίοδο αυτή η ελληνική πολιτική ηγεσία προχωρά ένα βήμα παραπάνω σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο στα της Κύπρου. Ειδικότερα, υιοθετείται η εκτεταμένη αποτροπή κατά την οποία η Ελλάδα δηλώνει ότι τα εθνικά συμφέροντα της περιλαμβάνουν την ασφάλεια ενός άλλου κράτους της Κύπρου. Η εκτεταμένη αποτροπή εκφράζεται μέσω της οριζόντιας κλιμάκωσης²⁹ και η αξιοπιστία της βασίζεται στην ελληνική διακήρυξη *casus belli*³⁰ σε ενδεχόμενη τουρκική εισβολή στην Κύπρο και στην εγκατάσταση ελληνικών δυνάμεων³¹ στην Κύπρο (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992)

Η.Π.Α. και NATO

Όσο αναφορά το NATO, μετά την επιστροφή της Ελλάδας στο στρατιωτικό του σκέλος το 1980 δεν υπήρξε κάποια διαφοροποίηση. Σχετικά με τις Η.Π.Α., η Ελλάδα επεδίωξε περισσότερη ανεξάρτηση από αυτές σε στρατιωτικό επίπεδο αγοράζοντας στρατιωτικό υλικό από πολλούς προμηθευτές (Κουλουμπής, 1988, σ. 73). Βέβαια, η συνεργασία των δύο κρατών δεν έπαυε να υπάρχει. Συγκεκριμένα, υπήρξε μία νέα αμυντική συμφωνία³² των δύο το 1983

²⁷ Μέτρα για την ποιοτική βελτίωση ήταν: η εντατικοποίηση της εκπαίδευσης, αύξηση της διακλαδικότητας των Ενόπλων Δυνάμεων, χρησιμοποίηση σύγχρονης αμυντικής τεχνολογίας, διατήρηση σχετικά μοντέρνου αμυντικού οπλοστασίου, αύξηση της ετοιμότητας και της διάρκειας του Βάθους, χρησιμοποίηση πολλαπλασιαστών δυνάμεων κ.λπ. (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σ. 34).

²⁸ Η κρίση του 1987 απέδειξε την αξιοπιστία των κόκκινων γραμμών εκ μέρους της Ελλάδας στη περιοχή του Αιγαίου αποτρέποντας την δημιουργία τετελεσμένων εκ μέρους της Τουρκίας στην υφαλοκρηπίδα (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σσ. 38-39).

²⁹ Η έννοια αυτή υποδηλώνει ότι η ελληνική απάντηση σε ενδεχόμενη τουρκική επίθεση δεν χρειάζεται να είναι συμμετρική, δηλαδή, αντίδραση στον ίδιο τόπο με τον ίδιο τρόπο (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σ. 36).

³⁰ Η κόκκινη γραμμή καθρεπτίζεται στις δηλώσεις Παπανδρέου στη Βουλή των Ελλήνων:

«για αποφυγή παρεξηγήσεων, εχθροί και φίλοι θα πρέπει να γνωρίσουν ότι, σε περίπτωση επίθεσης ή εισβολής κατά των ελληνοκυπριακών θέσεων, η Ελλάδα δεν θα μείνει αδρανής. Έχω προειδοποιήσει ότι αυτό αποτελεί casus belli. Ελπίζουμε οι συνεταίροι μας στην Ε.Ο.Κ και οι σύμμαχοι μας στο ΝΑΤΟ θα αντιληφθούν τη σοβαρότητα της αποφάσεως μας να υπερασπιστούμε την Κύπρο, διότι, αν η Κύπρος χαθεί, τελικά και η Ελλάδα θα χαθεί»

(Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σ. 37).

³¹ Πρόκειται για εγκατεστημένες ελληνικές δυνάμεις στην Κύπρο που λειτουργούν ως πυροδοτικοί μηχανισμοί (tripwires). Οποιαδήποτε τουρκική επίθεση στην Κύπρο θα ενέπλεκε αυτόματα την Ελλάδα σε πόλεμο (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, σ. 37).

³² Πρέπει να σημειωθεί ότι στη συμφωνία δε γίνεται λόγος για την αναλογία 7 προς 10 παροχής στρατιωτικής βοήθειας σε Ελλάδα και Τουρκία αντίστοιχα.

(Agreement on Defense and economic Cooperation/DECA) σχετικά με αμερικανικές στρατιωτικές παροχές και αλλαγή του καθεστώτος των αμερικανικών βάσεων στην χώρα έκτος πλαισίου του NATO. (Duke, 1989, pp. 166-171).

Ευρώπη, Βαλκάνια και Τρίτος Κόσμος

Η Ελλάδα την περίοδο αυτή προσπαθεί να εδραιωθεί στην Ε.Ο.Κ. με στόχο την αύξηση επιρροής της χώρας τόσο μέσα στην Ευρώπη όσο και στα Βαλκάνια, ενώ δεν απουσιάζει η σύσφιξη των σχέσεων με τις χώρες του τρίτου κόσμου, της Ε.Σ.Σ.Δ. και του αραβικού κόσμου (Τσιριγώτης, 2013, σσ. 665, 671-674). Οι σχέσεις της αυτές είχαν θετικό αντίκτυπο και στην αμυντική πολιτική της χώρας, καθώς σύμφωνα με το Χριστόδουλο Γιαλλουρίδη σχετικά με την ελληνοτουρκική κρίση του 1987, η τότε ελληνική πολιτική ηγεσία στράφηκε προς τη Δαμασκό και τη Σόφια οικοδομώντας ένα συμμαχικό μέτωπο με τις ταξιαρχίες του Άσσαντ και του Ζιρκόφ κατά της Τουρκίας υποχρεώνοντας την σε υποχώρηση (εξωτερική εξισορρόπηση) (Γιαλλουρίδης, 2016).

Τρίτος Κόσμος

Βέβαια, δεν πρέπει να παραβλεφθεί η ελληνική προσπάθεια παράλληλα να αποκτήσει καλές σχέσεις³³ με τα αραβικά κράτη παρά τις ανησυχίες³⁴ κάποιων από των εταίρων της στη συμμαχία. Η κυβέρνηση Παπανδρέου έλπιζε πολιτικά στη στήριξη των Αραβικών κρατών στα κρίσιμα εθνικά θέματα της Ελλάδας, το Κυπριακό και το Αιγαίο. Η υποστήριξη των Παλαιστινιακών θέσεων³⁵, όπως και των Αρμενίων και Κούρδων στόχευε στην κινητοποίηση των Αράβων, Αρμενίων και Κούρδων υπέρ των ελληνικών θέσεων έναντι της Τουρκίας (εξωτερική εξισορρόπηση) (Βαρελά, 2016).

-Η μεταψυχροπολεμική περίοδος (1990-1993)

Η περίοδος αυτή σηματοδεύτηκε από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και την εναλλαγή από το διπολικό διεθνές σύστημα στο μονοπολικό. Η μετάβαση αυτή προκάλεσε αστάθεια στα υποσυστήματα της Αν. Μεσογείου, των Βαλκανίων και της Μέσης Ανατολής, στα οποία η Ελλάδα είναι το επίκεντρο (Τσιριγώτης, 2013, σσ. 677-684).

³³ Η Ελλάδα αναγνώρισε επίσημα την Οργάνωση για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης στα τέλη του 1981 και υιοθέτησε σκληρότερη στάση απέναντι στο Ισραήλ (Βαρελά, 2016).

³⁴ Η αντίδραση των Η.Π.Α., που θεωρούσαν ότι η πολιτική αυτή έθιγε τα συμφέροντά τους στην περιοχή, εκφράστηκε κυρίως με την ταξιδιωτική οδηγία που εξέδωσαν για τον κίνδυνο που διατρέχουν οι Αμερικανοί οι οποίοι θα επισκεφθούν τη Ελλάδα, με αφορμή την αεροπειρατεία στο αεροπλάνο της TWA τον Ιούνιο του 1985, το οποίο είχε απογειωθεί από το Ελληνικό (Βαρελά, 2016).

³⁵ Η ελληνική κυβέρνηση είχε δώσει διεθνές πολιτικό άσυλο στην Αθήνα στον Γιασέρ Αραφάτ την περίοδο που ήταν παντού υπό διωγμό (Γιαλλουρίδης, 2016).

Βαλκάνια

Ειδικότερα, στα Βαλκάνια αναπτύχθηκαν τάσεις αλυτρωτισμού και εθνικισμού. Σύμφωνα με την Μαριλένα Κοππά, είναι εμφανής «η έντονη επανεθνοποίηση όλων των διαφορών και αντιθέσεων τόσο μεταξύ των κρατών, όσο και στο εσωτερικό τους» (Κοππά, 2005, σ. 49). Την Ελλάδα απασχόλησε έντονα το Μακεδονικό Ζήτημα, στο οποίο ακολούθησε αδιάλλακτη στρατηγική³⁶ (Σκυλακάκης, 1995, σσ. 180-184), καθώς και τα τεκταινόμενα στη Γιουγκοσλαβική κρίση κατά την οποία η Ελλάδα συνέπλευσε με την Σερβία ενισχύοντας τον ελληνοσερβικό άξονα (Papasotiriou και Conostas, 1999, σσ. 213-217).

Ευρώπη

Το 1992 Γαλλία και Γερμανία δημιούργησαν ένα Ευρωπαϊκό Σώμα Στρατού³⁷ (Ε.Σ.Σ. - Eurocorps) στο οποίο συμμετέχουν το Βέλγιο, το Λουξεμβούργο και η Ισπανία. Στο Ε.Σ.Σ. συμμετέχουν ως συνεργαζόμενα έθνη και η Ιταλία, η Πολωνία, η Ελλάδα, η Ρουμανία και η Τουρκία. Εδώ, για πρώτη φορά εμφανίζεται η έννοια και η μορφή ενός Ευρωπαϊκού, διακρατικού στρατιωτικού σχηματισμού (Μπαρζούκας, 2018).

Κύπρος

Όσον αφορά το Κυπριακό, επανεμφανίζεται το δόγμα που χαρακτήριζε τις κυβερνήσεις του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Η ελληνική πλευρά έχει τον ρόλο του υποστηρικτή των πρωτοβουλιών και των αποφάσεων της κυπριακής πλευράς μέσω άσκησης πίεσης σε Η.Π.Α. και Ε.Ε.. Η Κύπρος από πλευράς της έκανε την σημαντική στρατηγική επιλογή να ενταχθεί στην Ευρωπαϊκή οικογένεια εφαρμόζοντας την «πολιτική της “κοινοτικοποίησης” του Κυπριακού» (Τσιριγώτης, 2013, σσ. 723-724).

Η.Π.Α.

Επιδίωξη της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας την περίοδο αυτή ήταν η βελτίωση των σχέσεων με τις Η.Π.Α. Η κυβέρνηση πέτυχε τον στόχο αυτό, μέσω της έμπρακτης δήλωσης πίστης στις ΗΠΑ μέσα από σειρά μέτρων όπως η ένταξη της Ελλάδας στην Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση³⁸.

³⁶ Δηλαδή η υιοθέτηση σκληρής και ανυποχώρητης θέσεως έναντι της π.Γ.Δ.Μ. που συνοδεύτηκε από εμπάργκο πετρελαίου.

³⁷ Το Ε.Σ.Σ. είναι ουσιαστικά μία δύναμη επιπέδου ταξιαρχίας, η οποία δύναται να συμμετάσχει σε Νατοϊκές και Ευρωπαϊκές επιχειρήσεις. Μέχρι στιγμής, στοιχεία του Σώματος έχουν λάβει μέρος σε αποστολές στη Βοσνία, το Κόσσοβο, το Αφγανιστάν και στην αποστολή της Ε.Ε. στο Μαλί (Μπαρζούκας, 2018).

³⁸ Η Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση ιδρύθηκε από την Αγγλία, τη Γαλλία, την Ολλανδία, το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο και αργότερα προσχώρησε η Γερμανία, η Ισπανία, η Ιταλία, η Ελλάδα και η Πορτογαλία, ενώ 18 ακόμα χώρες ήταν συνεργάτες, παρατηρητές ή συνδεδεμένοι εταίροι – όλες μέλη της Ε.Ε. και του ΝΑΤΟ. Η ΔΕΕ ιδρύθηκε το 1948 και αποτελούσε στρατιωτική συμμαχία, αλλά ο ρόλος της ήταν υποβαθμισμένος για πολλά χρόνια αφότου η Ε.Ε συγκρότησε δικό της κέντρο διαχείρισης κρίσεων.

Δύναται να ειπωθεί ότι την τότε κυβέρνηση Μητσοτάκη την διακατείχε μία εξαρτησιακή λογική από τις Η.Π.Α. και το ΝΑΤΟ (Τσιριγώτης, 2013, σσ. 724-730).

Τουρκία

Την περίοδο αυτή, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις χαρακτηρίζονται από στασιμότητα, ενώ παράλληλα τα διλήμματα ασφαλείας μεταξύ των δύο που αφορούσαν το Αιγαίο και την Κύπρο παραμένουν (Τσιριγώτης, 2013, σσ. 721-723).

-Η δεκαετία του ΠΑΣΟΚ (1994-2004)

Ελλάδα και Κύπρος

Η κυβέρνηση Παπανδρέου δεν διαφοροποιήθηκε από την προηγούμενη κυβέρνηση Μητσοτάκη ως προς τους στρατηγικούς στόχους της χώρας, οι οποίοι ήταν η διασφάλιση της εθνικής ανεξαρτησίας και ακεραιότητας της χώρας και ταυτόχρονα η επίλυση του Κυπριακού σε συνεργασία με την κυπριακή κυβέρνηση, αλλά ως προς τον τρόπο επίτευξής τους. Κατά το Διόνυσιο Τσιριγώτη διαπιστώθηκε ποιοτική διαβάθμιση-ιεράρχηση των στόχων με όρους ισχύος και αλλαγή της φύσης αυτής, από παθητική σε ενεργητική, για την πραγματοποίησή τους (Τσιριγώτης, 2013, σσ. 730-731).

Η πραγμάτωση του στόχου αυτού εδραιώθηκε με την υιοθέτηση του Ενιαίου Αμυντικού Δόγματος³⁹ μεταξύ Ελλάδας και Κύπρου στο πλαίσιο της εκτεταμένης αποτροπής. Βέβαια, η διάρκεια αυτού ήταν σύντομη, αφού η ιδέα εγκαταλείφτηκε από τις επόμενες πολιτικές ηγεσίες (Γιαλλουρίδης, 2016). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συμφωνία Κύπρου-Ρωσίας το 1997 για την προμήθεια πυραύλων S-300 στην πρώτη, όπου η Ελλάδα υποχώρησε στην τοποθέτηση αυτών στην Κύπρο και κατέληξαν στην Κρήτη. Η αγορά αυτών των πυραύλων θα ενίσχυε ουσιαστικά το αμυντικό δόγμα Ελλάδας και Κύπρου (Χατζηκωστής, 2015).

Αργότερα, το 2001-2002 η ελληνική κυβέρνηση διενήργησε μια στρατηγική αναθεώρηση της άμυνας στο πλαίσιο της εσωτερικής εξισορρόπησης, η οποία εντόπισε δύο βασικούς στόχους: πρώτον, αντισταθμίζοντας την τουρκική αριθμητική υπεροχή μέσω σύγχρονου και προηγμένου εξοπλισμού. και δεύτερον, δημιουργώντας μια ελαφρύτερη και πιο αναπτυσσόμενη δύναμη για

³⁹ Δηλαδή την στρατηγική σύζευξη Ελλάδος και Κύπρου, όπου η Ελλάδα δήλωνε εμπράκτως ότι στηρίζει την Κύπρο στην υπεράσπιση της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας της, ενώ για την Ελλάδα η Κύπρος ήταν μια γέφυρα πολιτικής επιρροής προς την Μέση Ανατολή (Γιαλλουρίδης, 2016).

να συμμετάσχει σε διεθνή καθήκοντα διαχείρισης κρίσεων (Policy Department DG External Policies, 2011, p. 50).

Τουρκία και Κύπρος

Ως προς την Τουρκία, η κυβέρνηση Παπανδρέου ακολούθησε μια πολιτική παροχής ωφελειμάτων⁴⁰. Η προσέγγιση αυτή είχε διττό σκοπό: αφενός να αρχίσουν οι διαπραγματεύσεις ένταξης της Κύπρου στην Ε.Ε. και αφετέρου, η μεταφορά του πολιτικού και διπλωματικού κόστους από την Ελλάδα σε άλλα, αντίθετα με την ένταξη της Τουρκίας, ευρωπαϊκά κράτη (εξωτερική εξισορρόπηση) (Τσιριγώτης, 2013, σσ. 743-744). Όμως, η επιθετικότητα της Άγκυρας δεν μετριάστηκε. Μάλιστα, στην συνέχεια υπήρξε μία από τις σημαντικότερες κρίσεις ανάμεσα στα δύο κράτη, αυτή των Ιμίων (Ιγνατίου και Έλλης, 2009, σσ. 154-157), ενώ το 1995 είχε προηγηθεί τουρκικό *casus belli* σε περίπτωση που η Ελλάδα ήθελε να επεκτείνει τα χωρικά της ύδατα στα 12 ναυτικά μίλια (Ηφαιστος και Πλατιάς, 1992, p. 24).

Η κυβέρνηση Σημίτη θέλησε και αυτή να επιλύσει τις ελληνοτουρκικές σχέσεις σε ευρωπαϊκό πλαίσιο μετατρέποντας τις σε ευρωτουρκικές (εξωτερική εξισορρόπηση) (Σημίτης, 2005, σ. 86). Η κυβέρνηση αποφάσισε να ταχθεί υπέρ της ενταξιακής πορείας της Τουρκίας, εφόσον διασφαλιζόταν «η ενταξιακή πορεία της Κύπρου ανεξάρτητα από την επίλυση του Κυπριακού Ζητήματος, καθώς και η κατοχύρωση μιας προοπτικής προσφυγής στο Διεθνές δικαστήριο⁴¹ για την οριοθέτηση της υφαλοκρηπίδας (Σημίτης, 2005, σσ. 92-93).

Ουσιαστικά την περίοδο αυτή διαμορφώθηκε ένα δόγμα σύμφωνα με το οποίο νομοτελειακά θα υπήρχαν θετικές αλλαγές από την ενταξιακή πορεία της Τουρκίας στην Ε.Ε.. Η ένταξη της Τουρκίας στην ευρωπαϊκή οικογένεια θα είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή «εξημέρωση του θηρίου». Ταυτόχρονα, θα ξεκινούσε η συνολική διευθέτηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων συμπεριλαμβανομένης της Κύπρου σε ευρωπαϊκά πλαίσια. Αυτή τη λογική της «εξημερώσεως του θηρίου» υιοθέτησαν οι κυβερνήσεις Σημίτη και Παπανδρέου (Συρίγος Α. Μ., 2016, σσ. 533-542)

Η.Π.Α.

Επί Σημίτη, δόθηκε έμφαση στην ευθυγράμμιση της χώρας με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις του ΝΑΤΟ, ενώ διατηρήθηκε η συνεργασία με τις ΗΠΑ με τη δημιουργία κλίματος «αμοιβαίας κατανόησης και σύγκλισης απόψεων» (Σημίτης, 2005, σσ. 160-161). Από την πλευρά τους,

⁴⁰ Όπως η άρση του βέτο για την τελωνειακή σύνδεση Τουρκίας-Ε.Ε..

⁴¹ Εξαιρέθηκε από την αρμοδιότητα του δικαστηρίου οποιαδήποτε διαφορά συνδέεται με στρατιωτικά μέτρα αμυντικού χαρακτήρα που ελήφθησαν από την Ελλάδα για λόγους εθνικής άμυνας, δηλαδή, εξαιρέθηκε το θέμα της στρατιωτικοποιήσεως των νησιών του Αιγαίου (Συρίγος Α. Μ., 2016, σ. 550).

εκείνη την περίοδο οι Η.Π.Α. αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικής αμυντικής πολιτικής και δη των ελληνοτουρκικών σχέσεων όπως φάνηκε και στην κρίση των Ιμίων⁴².

Βαλκάνια

Το σημαντικότερο ζήτημα για την Ελλάδα την περίοδο αυτή ήταν αυτό της ονομασίας της π.Γ.Δ.Μ.. Μετά την Μεταβατική Συμφωνία της Νέας Υόρκης μεταξύ Ελλάδος και π.Γ.Δ.Μ.⁴³, η Ελλάδα δεν κατόρθωσε να εκμεταλλευτεί την οικονομική της επιρροή, η οποία προήλθε από τις συνθήκες που έθετε η προηγούμενη συμφωνία, και να τη μετατρέψει σε πολιτικά, στρατηγικά και διπλωματικά οφέλη (Τσιριγώτης, 2013, σσ. 732-740). Το κενός ισχύος εκμεταλλεύτηκε η Τουρκία, η οποία φρόντισε να αυξήσει την επιρροή της στα Βαλκάνια, δημιουργώντας νέους περιορισμούς στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, όπως θα φανεί και την επόμενη περίοδο.

Η Διαδικασία Συνεργασίας Ν.Α. Ευρώπης (SEECF) το 1996, η Πρωτοβουλία Αδριατικής-Ιονίου το 2000 (Adriatic-Ionian Initiative) και το Ελληνικό Σχέδιο Οικονομικής Ανασυγκρότησης των Βαλκανίων (ΕΣΟΑΒ) το 2002 για την εμπέδωση της σταθερότητας και της ασφάλειας και την ανάπτυξη της περιοχής και την πλήρη ενσωμάτωση όλων των Βαλκανίων στους ευρω-ατλαντικούς θεσμούς⁴⁴ είχε περιορισμένα αποτελέσματα, ώστε η Ελλάδα να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στα Βαλκάνια σε βάθος χρόνου.

Ευρώπη

Ο δεύτερος πυλώνας της Ε.Ε., η Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφαλείας (ΚΕΠΠΑ-CFSP), δημιουργήθηκε προκειμένου να συγκλίνουν οι αμυντικές και διπλωματικές πολιτικές των κρατών-μελών στην μετα-ψυχροπολεμική περίοδο. Στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ “γεννήθηκε” και η Κοινή Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας (Κ.Π.Α.Α.-Common Security and Defence Policy). Σκοπός της Κ.Π.Α.Α. ήταν αρχικά να αναπτύξει η Ε.Ε. αυτόνομη ικανότητα λήψης αποφάσεων και να διεξάγει αυτόνομες στρατιωτικές επιχειρήσεις για την επίλυση κρίσεων⁴⁵, εκεί όπου το ΝΑΤΟ δεν επιχειρεί. Στο πλαίσιο της Κ.Π.Α.Α. τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. όφειλαν να διαθέτουν (συλλογικά) επαρκείς δυνάμεις και επιχειρησιακές δυνατότητες προκειμένου να καλυφθούν τα Petersberg Tasks⁴⁶. Το 2003, στο πλαίσιο του Στόχου Ελσίνκι⁴⁷,

⁴² Οι ΗΠΑ δεν ήθελαν να κλιμακωθεί η κρίση, οπότε ο ειδικός απεσταλμένος των Η.Π.Α. Ρίτσαρντ Χόλμπρουκ έδωσε το ίδιο μήνυμα τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία: "No ships, no troops, no flags on those two islets" για επιστροφή στο *status quo ante*. Και οι δύο χώρες το τήρησαν και ο πόλεμος αποφεύχθηκε (Πολίτης, 2009).

⁴³ Σχετικά με Μεταβατική Συμφωνία βλέπω: (Ροζάκης Χ. Λ., 1996)

⁴⁴ Για SEECF, Adriatic-Ionian Initiative και ΕΣΟΑΒ βλ. αναλυτικά: (Υπουργείο Εξωτερικών, Εξωτερική Πολιτική - Περιφερειακή Πολιτική, 2017)

⁴⁵ Η πρώτη πολιτική αποστολή της Κ.Π.Α.Α. ήταν η Αστυνομική Αποστολή της Ε.Ε. (AAEE ή EUPM) στην Βοσνία και ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2003, ενώ η πρώτη στρατιωτική αποστολή ήταν η Επιχείρηση Concordia στην π.Γ.Δ.Μ. τον Μάρτιο του 2003 με ελληνική συμμετοχή (Μπαρζούκας, 2018).

⁴⁶ Δηλαδή παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας, επιβολή της ειρήνης, πρόληψη συγκρούσεων, επιχειρήσεις αφοπλισμού, παροχή στρατιωτικής βοήθειας και μεταπολεμική βοήθεια και σταθεροποίηση (Μπαρζούκας, 2018).

αποφασίστηκε η οργάνωση σχηματισμού γρήγορης ανταπόκρισης (rapid response element) το οποίο θα έχει την δυνατότητα να αναπτυχθεί σε 5 με 10 μέρες. Η επιτυχής επιχείρηση Artemis (με δύναμη 2.000 στρατιωτών) το 2003 στην Λαϊκή Δημοκρατία του Κογκό θα συμβάλει στην μετεξέλιξη των τελευταίων σε Σχηματισμούς Μάχης της Ε.Ε. (E.U. Battlegroups) το 2006: δύο διακρατικοί σχηματισμοί 1.500 ανδρών σε πλήρη ετοιμότητα ανά πάσα στιγμή, που θα εναλλάσσονται ανά έξι μήνες. Η Ελλάδα ηγείται του Βαλκανικού σχηματισμού που περιλαμβάνει την Κύπρο, την Βουλγαρία, την Ρουμανία, την Ουκρανία από το 2015 και την Σερβία από το 2016 (Σχηματισμός HELBROC) (Μπαρζούκας, 2018).

-Η περίοδος του Κώστα Καραμανλή (2004-2009)

Τουρκία

Η κυβέρνηση Καραμανλή δεν διαφοροποιήθηκε σε ότι αφορά την αντιμετώπιση της Τουρκίας, δηλαδή, στη γραμμή ότι η ένταξη της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση θα την ωθήσει σε αλλαγή στάσης και συμπεριφοράς έναντι της Ελλάδας⁴⁸. Όμως, παρέκλινε σημαντικά από την γραμμή του Ελσίνκι απαλλάσσοντας την Τουρκία από το χρονοδιάγραμμα με το οποίο η έναρξη των διαπραγματεύσεων για την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση είχε ως προϋπόθεση την επίλυση των ελληνοτουρκικών διαφορών μέσω δεσμευτικής προσφυγής στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, απολύοντας ένα ισχυρό διαπραγματευτικό όπλο (Κοτζιάς, 2010, σ. 287).

Κύπρος

Την περίοδο αυτή η κυβέρνηση Καραμανλή σε κοινή γραμμή με την κυπριακή πολιτική ηγεσία⁴⁹ αντιτάσσονται στο σχέδιο Ανάν για την Κύπρο, το οποίο στην τελευταία του μορφή ενισχύει τις θέσεις των Τουρκοκυπρίων (Η Καθημερινή, 2004). Στη συνέχεια, η Ελλάδα επιλέγει τον ρόλο του υποστηρικτή των θέσεων της κυπριακής πλευράς, η οποία έχει επωμιστεί την πίεση που δημιούργησε η απόρριψη του σχεδίου Ανάν.

⁴⁷ Ο Πρωταρχικός Στόχος Ελσίνκι (Helsinki Headline Goal) στόχευε: “τα κράτη μέλη, συνεργαζόμενα εθελοντικά σε επιχειρήσεις υπό την ηγεσία της Ε.Ε., πρέπει να είναι σε θέση έως το 2003 να αναπτύξουν εντός 60 ημερών και να υποστηρίζουν επί τουλάχιστον ένα έτος στρατιωτικές δυνάμεις μέχρι και 50.000-60.000 ατόμων, ικανών για ολόκληρο το φάσμα των καθηκόντων του Petersberg” (Μπαρζούκας, 2018).

⁴⁸ Ο Κώστας Καραμανλής ανέφερε τα εξής:

«Έχουμε αποφασίσει να στηρίξουμε την ενταξιακή πορεία της Τουρκίας. Νομίζω ότι αυτή είναι μια κεντρική στρατηγική απόφαση, εδραζόμενη σε μια βασική αρχή, που είναι το τι προτιμά κάποιος: Έναν γείτονα που ευημερεί, είναι δημοκρατικός και εξευρωπαϊσμένος [...] ή έναν γείτονα που είναι αποξενωμένος και αισθάνεται απόρριψη από την ευρωπαϊκή οικογένεια; Νομίζω ότι η απάντηση είναι προφανής»

(Τσιριγώτης, 2013, σ. 785).

⁴⁹ Ο κύπριος Πρόεδρος Παπαδόπουλος τάχθηκε κατά του σχεδίου Ανάν δηλώνοντας σε τηλεοπτική προβολή «Δεν παρέλαβα κάρτος για να παραδώσω κοινότητα» (Ηρακλείδης, 2006, σσ. 369-371).

Βαλκάνια

Το θέμα της π.Γ.Δ.Μ. ήταν μείζον την περίοδο εκείνη για την κυβέρνηση Καραμανλή. Συγκεκριμένα, στην σύνοδο κορυφής του NATO στο Βουκουρέστι, η ελληνική κυβέρνηση κράτησε μια σταθερή θέση προβάλλοντας την απειλή χρήσης βέτο⁵⁰ ξεκαθαρίζοντας πως δεν θα δεχτεί την ένταξη της π.Γ.Δ.Μ. στο NATO, εάν δεν βρεθεί λύση στο όνομα της ονομασίας (Μαρκεζίνης, 2010, σ. 291).

Η αδυναμία των προηγούμενων ηγεσιών να αναλάβουν ηγετικό ρόλο στα Βαλκάνια προσέφερε την ευκαιρία στην Τουρκία να παρέμβει σε ζητήματα που αφορούσαν την Ελλάδα με άλλα κράτη αυτή την περίοδο. Ειδικότερα, η Τουρκία παρενέβη για την ακύρωση της συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας για την διευθέτηση των θαλασσίων συνόρων μεταξύ τους. Η συμφωνία βασίστηκε στο Διεθνές Δίκαιο της Θάλασσας και σε ρυθμίσεις που αρνείται να αναγνωρίσει η Τουρκία στο Αιγαίο. Όμως, λάθη της Ελλάδας σχετικά με την επικύρωσή της έδωσαν την ευκαιρία στην αλβανική αντιπολίτευση να προσφύγει στο συνταγματικό δικαστήριο, η τελική απόφαση του οποίου υιοθέτησε θέσεις της Τουρκίας και οδήγησε στην ακύρωσή της, κάτι που δείχνει την ενεργή παρέμβαση της τουρκικής πλευράς (Κοτζιάς, 2010, σσ. 233-235).

Η.Π.Α.

Η ελληνική πολιτική ηγεσία την περίοδο αυτή επιζητούσε «πιο ειδικές σχέσεις με τις ΗΠΑ» (Κοτζιάς, 2010, σ. 282). Παρά το γεγονός της προσέγγισης της χώρας μας με την Ρωσία, κυρίως σε θέματα ενέργειας⁵¹ (Μαρκεζίνης, 2010, σ. 129), οι σχέσεις της Αθήνας με την Μόσχα ουδέποτε υπήρξαν στρατηγικές (Φύλης, 2013).

2.2: Αμυντική πολιτική της Ελλάδας μετά κρίσης

2.2.1: Προσδιοριστικοί παράγοντες

-Η μνημονιακή περίοδος (2009-2018)

Η οικονομική κρίση που ξέσπασε στο 2009 έφερε στην επιφάνεια τόσο τις παθογένειες του ελληνικού κράτους όσο και τις ευρωζώνης. Η Ελλάδα σε συνεργασία με την Τρόικα κατάφεραν να αποτρέψουν το απευκταίο σενάριο της άτακτης χρεοκοπίας, της φυγής των τραπεζών και μίας εξόδου της Ελλάδας από την ζώνη του ευρώ (GREXIT), τα οποία θα είχαν άμεσες, μακροχρόνιες και αρνητικές επιπτώσεις στο κράτος και τους πολίτες του. Βέβαια, το πρόγραμμα ακραίας λιτότητας – τόσο ο σχεδιασμός του όσο και η εφαρμογή του – είχε

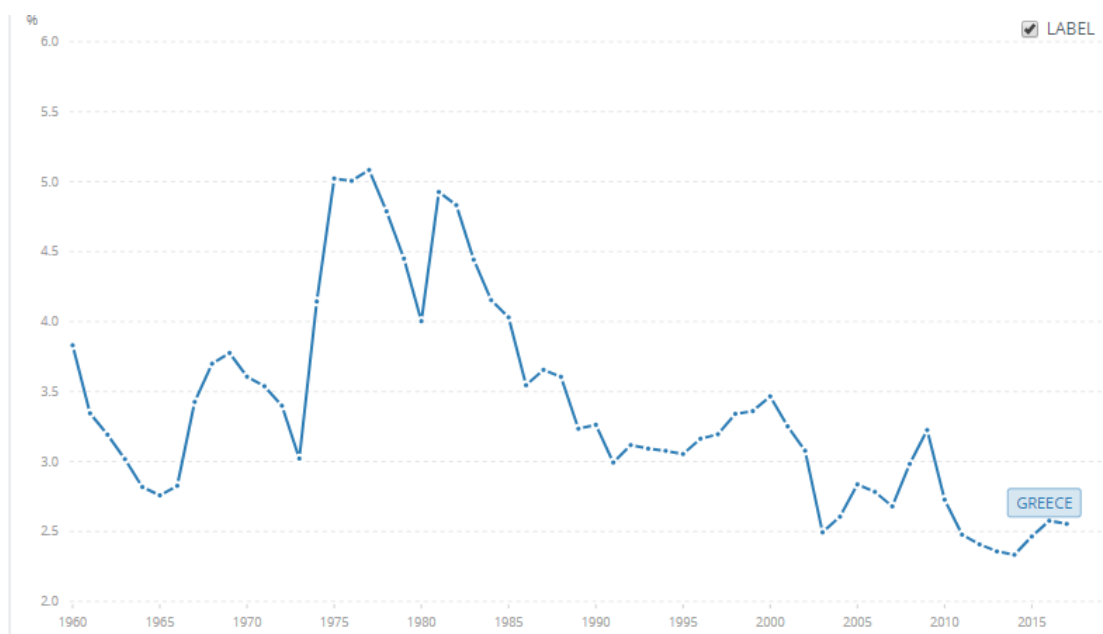
⁵⁰ Η Ελλάδα δεν χρειάστηκε να ασκήσει βέτο, καθώς η Γαλλία και η Γερμανία διαφώνησαν με την επέκταση του NATO λόγω αντίθεσης στην ένταξη σε αυτό της Γεωργίας και της Ουκρανίας (Κοτζιάς, 2010, σ. 233).

⁵¹ Το σχέδιο δημιουργίας του αγωγού Μπουργκάς-Αλεξανδρούπολη.

αρνητικό αντίκτυπο στην οικονομία, την κοινωνία και το πολιτικό σύστημα (Gerodimos and Karyotis, 2015, pp. 261-262).

Ειδικότερα, αρνητικό αντίκτυπο υπήρχε και στην αμυντική πολιτική της χώρας. Αρχικά, όσο αναφορά την περίοδο 2009-2012 παρά το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση θέσπισε μέτρα εξοικονόμησης στον στρατιωτικό και εξοπλιστικό τομέα συμβάλλοντας στη δημοσιονομική εξυγίανση, είναι φανερό ότι η Αθήνα δεν έχει προσδιορίσει εκ νέου τις πρακτικές της σε αυτόν τον τομέα. Οι συμφωνίες⁵² μεταξύ Ελλάδας, Ευρωπαϊκής Ένωσης και Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου δεν έθεσαν τέλος στις υψηλές στρατιωτικές δαπάνες. Αν και οι θεσμοί απαιτούν συγκεκριμένες αποταμιεύσεις και περικοπές για την κοινωνική πρόνοια, δεν υπάρχουν αντίστοιχες διατάξεις σχετικά με την αμυντική πολιτική (Grebe and Sommer, 2010, σσ. 1,6). Ενδεικτικά, οι αμυντικές δαπάνες μετά το 2009 και κατά τη διάρκεια του 1^{ου} Μνημονίου απασχολούν ακόμα υψηλό ποσοστό του Α.Ε.Π. (γύρω στο 2,5%), αν και έχει υπάρξει κάποια μείωση τους (βλ. Πίνακα 1) όντας ένα από τα λίγα μέλη της Ε.Ε. που αφιερώνουν περισσότερες από 2 μονάδες του Α.Ε.Π. του στις ένοπλες δυνάμεις. Επίσης, οι αμυντικές δαπάνες σε ευρώ πάρα τη μείωση που υπέστησαν⁵³ παρέμειναν σε υψηλά επίπεδα (βλ. Πίνακα 2).

Πίνακας 1: Military expenditure (% of GDP) (Πηγή: Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), Yearbook: Armaments, Disarmament and International Security)⁵⁴.

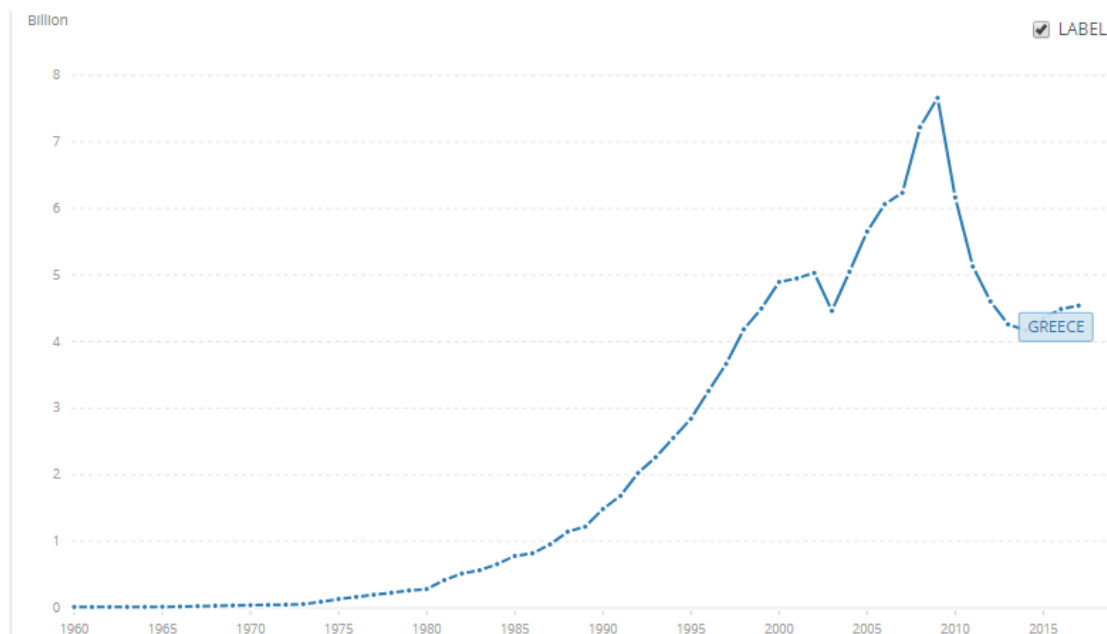

⁵² Memorandum of Economic and Financial Policies και Memorandum of Understanding on Specific Economic Policy Conditionality 3 May 2010.

⁵³ Μετά τις περικοπές που συμφωνήθηκαν με την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Δ.Ν.Τ., ο ελληνικός προϋπολογισμός για το 2010 αφαιρεί 5.5 δισ. ευρώ για το στρατό (αυτές οι περικοπές έρχονται σε μεγάλο βαθμό από τις απότομες περικοπές στους μισθούς και τους μισθούς συντάξεις, οι οποίες πλήττουν όλους τους εργαζομένους του δημόσιου τομέα), ενώ έχουν διατεθεί 1,8 δισ. ευρώ για τις προμήθειες όπλων το 2010, δηλαδή, 400 εκατομμύρια ευρώ λιγότερο από το 2009. Μέχρι τον Ιούλιο του 2010, μόνο 224 εκατομμύρια ευρώ από αυτόν τον προϋπολογισμό προμηθειών έχει δαπανηθεί (Grebe and Sommer, 2010, σ. 1).

⁵⁴ (Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI))

Πίνακας 2: Military expenditure (current LCU) (Πηγή: Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), Yearbook: Armaments, Disarmament and International Security)⁵⁵.

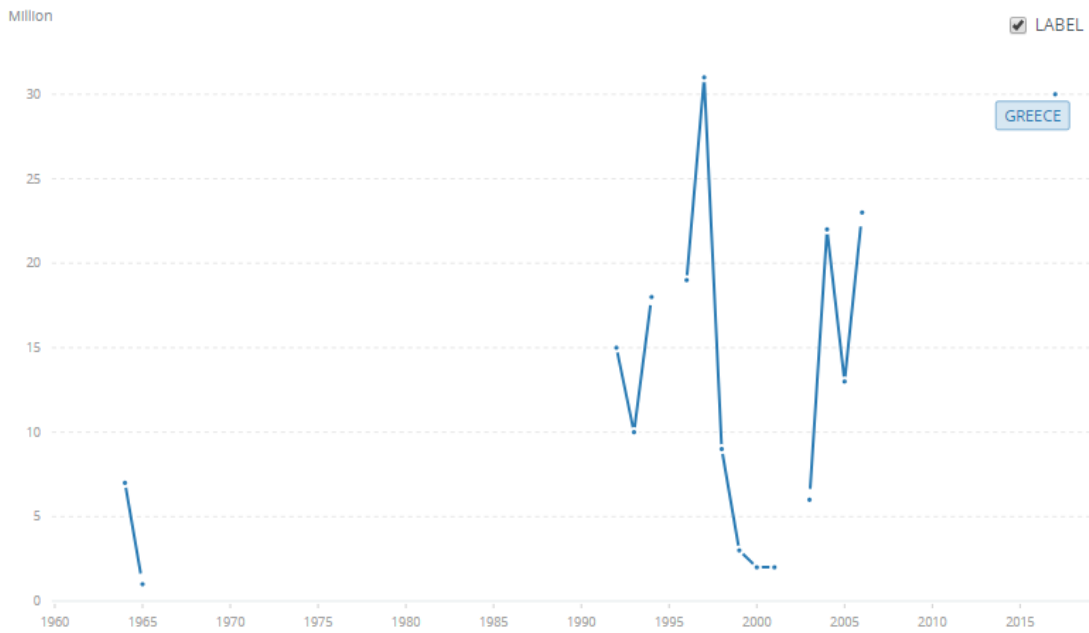
Όσο αναφορά το δεύτερο πρόγραμμα διάσωσης της Ελλάδας για την περίοδο 2012-2015, Ελλάδα και θεσμοί κατέληξαν στη μείωση των αμυντικών δαπανών κατά 400 εκατομμύρια (Smith, 2012). Η μείωση αυτή επιβεβαιώνεται και αποτυπώνεται τόσο στον Πίνακα 1 ως ποσοστό επί του Α.Ε.Π. όσο και Πίνακα 2 σε ευρώ. Περικοπές στις αμυντικές δαπάνες αποφασίστηκαν και στο τρίτο πρόγραμμα (2015-2018) και συγκεκριμένα προβλέφθηκε η μείωση της αμυντικής δαπάνης για το 2016, η οποία θα πρέπει να κυμαίνεται μεταξύ 100 και 150 εκατ. Ευρώ (Fattibene and Marrone and De France, 2016, σ. 15). Γίνεται, έτσι, αντιληπτό ότι για την περίοδο του τρίτου προγράμματος η μείωση θα είναι μικρότερη σε σχέση με αυτή του δεύτερου προγράμματος, άρα οι δαπάνες για την άμυνα σε ευρώ και επί του Α.Ε.Π. θα αυξηθούν ελάχιστα (βλ. Πίνακα 2 και Πίνακα 1 αντίστοιχα).

Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά για την αμυντική βιομηχανία της χώρας και την πρόβλεψη στο πρώτο πρόγραμμα για ιδιωτικοποίηση αυτής, η οποία έχει επιτευχτεί μερικώς από την ελληνική κυβέρνηση. Η αμυντική βιομηχανία της Ελλάδας είναι διαχρονικά αναποτελεσματική (μέχρι και σήμερα), έχει ζημιές και αντιμετωπίζει προβλήματα ρευστότητας (βλ. Πίνακας 5). Η ελληνική αμυντική βιομηχανία βρίσκεται σχεδόν ακριβώς από εκεί που έχει ξεκινήσει από, αν όχι σε χειρότερη κατάσταση: αγωνίζεται να επιβιώσει (Slijper, 2013, σ. 13).

Πίνακας 3: Arms exports (Πηγή: Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), Arms Transfers Programme (portal.sipri.org/publications/pages/transfer/splash)⁵⁶.

⁵⁵ (Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) Y. A.)

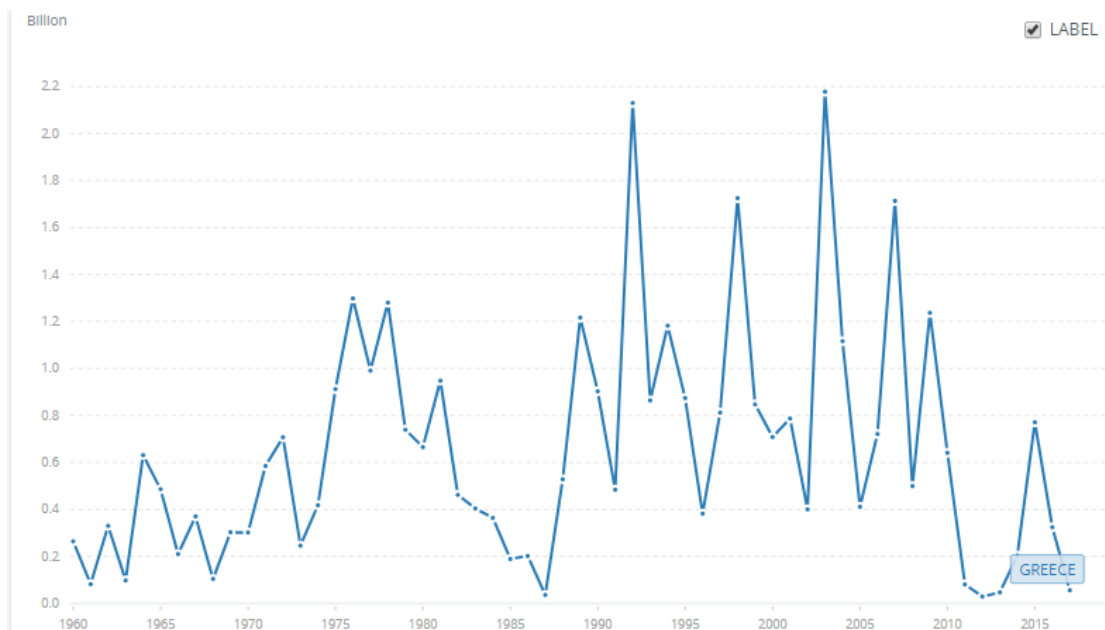
⁵⁶ (Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) A. T., Arms exports (SIPRI trend indicator values))

Οι λόγοι που οι αμυντικές δαπάνες, αν και έχουν μειωθεί, παραμένουν πολύ υψηλές ποικίλουν. Αρχικά, κλείνοντας μερικές από τις 500 στρατιωτικές βάσεις και 17 κέντρα/στρατόπεδα θα σήμαινε την αποστολή δεκάδων χιλιάδων στρατιωτών στις τάξεις των ανέργων προσθέτοντας μια επικίνδυνη συνιστώσα στην κοινωνική αναταραχή (Dempsey, 2013). Δευτερευόντως, μακρόχρονες ελληνοτουρκικές εντάσεις πάνω από το Αιγαίο, αλλά και το Κυπριακό ζήτημα αιτιολογούν τις υψηλές δαπάνες. Ακόμα, το Βερολίνο και το Παρίσι δεν ήθελαν η Ελλάδα να περικόψει τις στρατιωτικές δαπάνες, καθώς θα έβλαπτε τις συμβάσεις με τη γαλλική και γερμανική αμυντική βιομηχανία. Αυτές οι χώρες επέμειναν, επίσης, ότι η Ελλάδα θα πρέπει να χρησιμοποιήσει μέρος της πρώτης δόσης οικονομικής βοήθειας από την Ε.Ε. για να πληρώσει για τις συμβάσεις όπλων μεταξύ Ελλάδας και Γαλλίας και Ελλάδας και Γερμανίας. Γενικότερα, οι Η.Π.Α. και η Γερμανία έχουν επωφεληθεί ιδιαίτερα από τις μακροχρόνιες υπερβολικές στρατιωτικές δαπάνες της Ελλάδας μαζί με τη Γαλλία, τις Κάτω Χώρες και τη Ρωσία (Slijper, 2013, σ. 12). Ενδεικτικό της κατάστασης αυτής είναι ο Πίνακας 4, όπου ανά τακτά χρονικά διαστήματα τόσο προ κρίσης όσο και μετά η Ελλάδα προχωρά σε μεγάλες δαπάνες για εισαγωγές όπλων ανανεώνοντας τακτικά το οπλοστάσιό της.

Πίνακας 4: Arms imports (Πηγή: Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), Arms Transfers Programme⁵⁷).

⁵⁷ (Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) A. T., Arms imports (SIPRI trend indicator values))

Σχετικά με το ανθρώπινο δυναμικό, οι ένοπλες δυνάμεις έχουν μειωθεί σημαντικά και εξαρτώνται όλο και περισσότερο από επαγγελματίες στρατιώτες. Οι θέσεις που απελευθερώθηκαν με τη συνταξιοδότηση δεν έχουν αναπληρωθεί στις περισσότερες περιπτώσεις (Policy Department DG External Policies, 2011, p. 51), ενώ αρνητικά επηρέασαν οι εκατοντάδες αποχωρήσεις μονίμων στρατιωτικών τα τελευταία χρόνια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, το πάγωμα των προσλήψεων ΕΠ.ΟΠ. και τη μείωση του αριθμού των εισακτέων στις στρατιωτικές σχολές (Χαραλαμπίκης, 2018). Επίσης, ως συνέπεια των περικοπών, εφαρμόστηκαν μειώσεις στην εκπαίδευση και τις ασκήσεις. Ενδεικτικός είναι ο Πίνακας 3, ο οποίος δείχνει την εμφανή μείωση στο προσωπικό των ενόπλων δυνάμεων στην αρχή της κρίσης όντας σταθερά στην μικρότερη τιμή του τα τελευταία χρόνια της κρίσης.

Πίνακας 5: Total armed forces personnel (Πηγή: International Institute for Strategic Studies, The Military Balance)⁵⁸.

Συνεπώς, δύναται να ειπωθεί ότι η εσωτερική εξισορρόπηση έχει πληγεί μερικώς από την κρίση, αλλά ακόμα παραμένει σημαντικός πυλώνας της αποτρεπτικής στρατηγικής αναλογίζοντας τους περιορισμούς των παρόντων συνθηκών και τις παθογένειες του ελληνικού συστήματος.

Ταυτόχρονα, αρνητικά επηρεάστηκε και η εξωτερική εξισορρόπηση. Αναλυτικά, η Ελλάδα βιώνει μία κρίση κύρους, εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας. Κατά το Νίκο Δασκαλάκη, διπλωματία σημαίνει αξιοπιστία, συνεπώς όταν η Ελλάδα αντιμετωπίζεται, εξαιτίας της κρίσης, ως ένας αναξιόπιστος εταίρος, τότε ο ρόλος της στην Ε.Ε. και στο διεθνές σύστημα περιορίζεται τόσο όσο να υποβαθμιστεί η χώρα γεωπολιτικά. Συγκεκριμένα, η υποβάθμιση του διεθνούς κύρους της ελληνικής διπλωματίας έγκειται στην απώλεια του ρόλου της Ελλάδας στα Βαλκάνια ως «κράτους-οδηγού» των βαλκάνιων προς τον εξευρωπαϊσμό τους, στην αδράνεια της Ελλάδας σε σχέση με τις εξελίξεις στην Μέση Ανατολή, την απουσία και απόσυρση ελληνικών δυνάμεων από διεθνείς ειρηνευτικές αποστολές⁵⁹, τις περικοπές δαπανών των διπλωματικών αποστολών⁶⁰, στην στρατηγική ανισορροπία σε σχέση με την

⁵⁸ (International Institute for Strategic Studies)

⁵⁹ Η Ελλάδα συμμετείχε στην ναυτική επιχείρηση “EU NAVFOR-Atalanta”, την οποία οργάνωσε η Ευρωπαϊκή Ένωση με συμμετοχή των περισσότερων παράκτιων ευρωπαϊκών κρατών με σκοπό την καταπολέμηση της πειρατείας στα ανοιχτά της Σομαλίας και την προστασία των εμπορικών πλοίων. Η συνεισφορά της Ελλάδας συνίστατο σε μία φρεγάτα του Πολεμικού Ναυτικού, η οποία όμως αποσύρθηκε εσπευσμένα στις 28 Αυγούστου του 2011, ενώ η επιχείρηση προβλέπεται να διαρκέσει μέχρι το τέλος του 2012 (Grigoriadis, 2012, σ. 3).

⁶⁰ Το 2011, ο προϋπολογισμός του Υπουργείου Εξωτερικών περικόπηκε κατά 22%, οι μισθοί μειώθηκαν κατά 35%, ενώ τα έξοδα λειτουργίας των αντιπροσωπειών και των πρεσβειών στο εξωτερικό έχουν μειωθεί αισθητά. Επιπροσθέτως, επτά Γενικά Προξενεία σε Γαλλία, Βρετανία, Γερμανία, Ιταλία και η μόνιμη αντιπροσωπεία της Ελλάδας στην Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση έκλεισαν οριστικά (Anastasakis, 2012, σ. 62).

γεωστρατηγική αναβάθμιση της Τουρκίας, στην στασιμότητα στον τομέα της ενεργειακής και οικονομικής διπλωματίας, στην εγκατάλειψη της «Ατζέντας 2014» για τους στόχους της επερχόμενης ελληνικής προεδρίας. Η οικονομική κρίση έχει αναδείξει το Υπουργείο Οικονομικών ως πιο σημαντικό Υπουργείο από εκείνο των Εξωτερικών. Η πολιτική της ενασχόλησης με τα “εν οίκω” και η απομόνωση από τα “εν δήμω” έπληξε σοβαρά την ελληνική δημόσια διπλωματία (Δασκαλάκης, 2013, σσ. 6-7).

Η αδράνεια στην ελληνική δημόσια διπλωματία έπαψε να υπάρχει μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 2015. Από την αρχή της κρίσης μέχρι τότε υπήρχε συνεχής εναλλαγή ηγεσιών⁶¹ στο Υπουργείο Εξωτερικών. Πλέον, το Υπουργείο Εξωτερικών έχει συγκεκριμένη κατεύθυνση και προσανατολισμό. Σύμφωνα με το Νίκο Κοτζιά, η ελληνική εξωτερική πολιτική χαρακτηρίζεται από την ειρήνη, την έξυπνη ισχύ και το διάλογο, τα οποία καθρεπτίζονται στις δώδεκα αρχές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που συνδέονται με δεκαέξι πρωτοβουλίες και εννέα διεθνείς σχηματισμούς που δημιουργήθηκαν στη διάρκεια της μέχρι τώρα θητείας του στο υπουργείο Εξωτερικών (Κοτζιάς, 2018).

Ευρωπαϊκή αμυντική και περιφερειακή πολιτική

Με την Συνθήκη της Λισαβόνας θεσπίστηκαν νέες διατάξεις οι οποίες ενισχύουν την δυνατότητα συνεργασίας των κρατών μελών στον αμυντικό τομέα και την εξωτερική πολιτική. Ειδικότερα, θεσμοθετήθηκε η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Εξωτερικής Δράσης (Ε.Υ.Ε.Δ.-European External Action Service/EEAS). Η Ε.Υ.Ε.Δ. είναι μία αυτοτελής ευρωπαϊκή διπλωματική υπηρεσία η οποία διαχειρίζεται τις κοινές διπλωματικές και αμυντικές πολιτικές της Ένωσης. Τα “εργαλεία” που έχει στην διάθεσή της ποικίλουν, ενώ συμπεριλαμβάνει Υπηρεσίες (Agencies) όπως τον Ευρωπαϊκό Οργανισμό Άμυνας (EDA), το Ευρωπαϊκό Κολλέγιο Ασφάλειας και Άμυνας (ESDC), το Ινστιτούτο Μελετών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για Θέματα Ασφάλειας (EUISS) και το Δορυφορικό Κέντρο της Ε.Ε. (EU SatCen).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έθεσε Δέκα Προτεραιότητες⁶² για την ενίσχυση του γεωπολιτικού προφίλ της Ε.Ε.. Αυτές θα πραγματοποιηθούν μέσω της Παγκόσμιας Στρατηγικής της Ε.Ε. (Π.Σ.Ε.Ε.-European Union Global Strategy/EUGS). Σημαντική αλλαγή αποτελεί η προσέγγιση ότι η Ε.Ε. δεν μπορεί να συνεργάζεται, σε βάθος, αποκλειστικά και μόνο με κράτη και οργανισμούς του ίδιου ιδεολογικού και πολιτικού φάσματος. Για την άμυνα η Στρατηγική προβλέπει ένα Σχέδιο Εφαρμογής για την Άμυνα και την Ασφάλεια (Implementation Plan on Security and Defence), το Ευρωπαϊκό Σχέδιο Δράσης στον Τομέα της Άμυνας (European Defence Action Plan/EDAP) και την εμβάθυνση των σχέσεων Ε.Ε.-NATO (EU Foreign and Defence ministers, 2016).

Μέσω της αναθεωρημένης Ευρωπαϊκής Πολιτικής Γειτονίας (2015) η Ε.Ε. συνεργάζεται με τους γείτονες της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης για την προώθηση της σταθεροποίησης, της ασφάλειας και της ευημερίας, σύμφωνα με την Παγκόσμια Στρατηγική για την Εξωτερική Πολιτική και την Πολιτική Ασφάλειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (EEAS, 2018).

Τουρκία

⁶¹ Από το 2009 μέχρι το 2015 η Ελλάδα βρέθηκε να εκπροσωπείται στις διεθνείς διασκέψεις από επτά διαφορετικούς υπουργούς, ώσπου το 2015 ανέλαβε σταθερά το χαρτοφυλάκιο του Υπουργείο Εξωτερικών ο Νικόλαος Κοτζιάς.

⁶² Σχετικά με τις Δέκα Προτεραιότητες βλ.: (Commission, 2014)

Η Τουρκία τα χρόνια πριν την κρίση είχε επικεντρωθεί σε δύο σημεία: στην εξωτερική πολιτική με την Ελλάδα και με τους Κούρδους και το κίνημα του Γκιουλέν στο εσωτερικό της. Πλέον, οι προτεραιότητες έχουν αλλάξει. Προτεραιότητα για την Τουρκία είναι οι έρευνες για υδρογονάνθρακες στην κυπριακή Α.Ο.Ζ.. Νέα κοιτάσματα θα ενισχύσουν τη διεθνή θέση της Κύπρου και θα απειλήσουν την *de facto* ηγεμονία που απέκτησε η Τουρκία με την εισβολή στο νησί το 1974. Σημειωτέον, η στρατηγική επιλογή της Αγκύρας να είναι η μοναδική οδός μεταφοράς φυσικού αερίου από την Ανατολή προς την Ευρώπη θα πάψει να ισχύει, εφόσον γίνει εφικτή η δημιουργία αγωγού από την Ανατολική Μεσόγειο προς την Ε.Ε. μέσω Κρήτης (EastMed pipeline). Στις ευρω-τουρκικές σχέσεις κυριαρχεί το μεταναστευτικό. Πρόκειται για ζήτημα κομβικό στην Ευρώπη, που πλέον ανεβάζει και ρίχνει κυβερνήσεις, και ο Ερντογάν θα το χρησιμοποιήσει για να εκβιάσει ανταλλάγματα⁶³. Σχετικά με το Αιγαίο και την ελληνική μουσουλμανική μειονότητα, αυτά αποτελούν δευτερεύοντα μέτωπα σε σχέση με το Κυπριακό. Η Τουρκία θα το κρατάει ανοικτό για να διασπά την προσοχή μας από τα τεκταινόμενα στην Ανατολική Μεσόγειο (Συρίγος Α. , 2018). Τέλος, πρέπει να αναφερθεί η οικονομική και θρησκευτικοπολιτιστική διείσδυση της Τουρκίας στα Βαλκάνια. Αυτή, ακριβώς, η διείσδυση δημιουργεί μακροχρόνιους συμπαγείς δεσμούς εκμεταλλευόμενη το στοιχείο των Βαλκάνιων Μουσουλμάνων (Μπαμιατζής, 2018) γεμίζοντας έτσι το κενό ισχύος που άφησε η Ελλάδα.

Η.Π.Α. και NATO

Αυτή την περίοδο και συγκεκριμένα από την άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ στην εξουσία και μετά παρατηρείται βελτίωση στις ελληνοαμερικάνικες σχέσεις εξαιτίας της συνταύτισης απόψεων των δύο κρατών στα Βαλκάνια (είσοδος π.Γ.Δ.Μ και Αλβανίας στους ευρω-ατλαντικούς δεσμούς), στην ενεργειακή ασφάλεια στην Αν. Μεσόγειο (κοιτάσματα από την Αν. Μεσόγειο θα μειώσουν την ενεργειακή εξάρτηση της Ε.Ε. από την Ρωσία) και στη Μέση Ανατολή (οι Η.Π.Α. προετοιμάζονται για το σενάριο να χαθεί η Τουρκία από το σύστημα ασφαλείας της Δύσης, κενό που θα καλύψει η Αίγυπτος και το Ισραήλ κράτη με τα οποία η Ελλάδα έχει καλές σχέσεις). Όσο αναφορά το NATO, η Ελλάδα παραμένει πιστή ούσα μία από τις πέντε χώρες από τα 28 μέλη του NATO που δαπανούν πάνω από το στόχο του 2% του Α.Ε.Π. στον οργανισμό αυτό (Καπούτσης, 2017).

⁶³ Όπως η απαλλαγή Τούρκων πολιτών από θεώρηση (βίζα) για την είσοδό τους στην Ε.Ε., η χρηματική βοήθεια για τους πρόσφυγες που βρίσκονται στη χώρα του και μια νέα τελωνειακή συμφωνία, η οποία συνδέεται με το οριστικό καθεστώς που θα έχει η Τουρκία με την Ε.Ε. (καθότι είναι πλέον σαφές ότι δεν θα γίνει ποτέ μέλος).

3: Το προφίλ διακινδύνευσης της Ελλάδας

Έχοντας εκθέσει τους προσδιοριστικούς παράγοντες της αμυντικής πολιτικής ως πυλώνα της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας τόσο προ κρίσης όσο και μετά κρίσης το προφίλ διακινδύνευσης της Ελλάδας στην εξωτερική πολιτική διαμορφώνεται ως εξής:

3.1: Δυνατότητες

1. Ευρωπαϊκή Ένωση: Η Ελλάδα μέσω της Ε.Ε. μπορεί να προωθεί τις θέσεις της (π.χ. με το Σκοπιανό Ζήτημα τον Δεκέμβριο του 1991, όπου το Συμβούλιο της Ε.Ο.Κ. είχε πει ότι δεν δέχεται τη χρήση ονομασίας από τα Σκόπια που υπονοεί εδαφικές διεκδικήσεις, το 1996 μετά την κρίση των Ιμίων είχαμε την υιοθέτηση των ελληνικών θέσεων από την Ε.Ε. σε δύο περιστάσεις τον Μάρτιο και τον Ιούλιο και τη σύνοδο Ε.Ε. - Τουρκίας στη Βάρνα το 2018, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο καταδίκασε «απερίφραστα τις συνεχείς παράνομες ενέργειες της Τουρκίας στην Ανατολική Μεσόγειο και το Αιγαίο Πέλαγος. Τέτοιες ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες αποτελούν τη βάση για να χτίσει η Ελλάδα μηχανισμούς πίεσεων, κυρώσεων και επιβραβεύσεων. Έτσι, μπορεί να βοηθήσει η Ε.Ε.. Ο γενικότερος ρόλος της, όμως, είναι περιορισμένος (Συρίγος Α. , 2018).
2. ΝΑΤΟ: Η Συμμαχία δεν είναι μόνο μια στρατιωτική ένωση με μοναδικό στόχο την αμυντική κάλυψη των χωρών - μελών της (συλλογική άμυνα-άρθρο 5). Είναι ένας πολιτικός οργανισμός, όπου πολιτικές, διπλωματικές και οικονομικές σκοπιμότητες καθορίζουν σημαντικά τα περιθώρια ελιγμών μιας χώρας όπως η Ελλάδα. Βεβαία, στις ελληνοτουρκικές σχέσεις ένα θερμό επεισόδιο εκ μέρους της Τουρκίας για παραγωγή τετελεσμένων γεγονότων θα οδηγήσει σε πρωτοβουλίες και πιέσεις για ειρήνευση, αλλά όχι και για αποκατάσταση της νομιμότητας (Λυγερός, 1982, σσ. 58-59).
3. Η.Π.Α.: Η Ελλάδα αποτελεί πυλώνα ειρήνης, ασφάλειας και σταθερότητας στη νοτιοανατολική Ευρώπη και προωθεί τα συμφέροντα ασφάλειας των Η.Π.Α. στην περιοχή⁶⁴. Αυτή η γεωπολιτική αξία της Ελλάδας αντιμετωπίζεται από τις Η.Π.Α. θετικά τόσο με την παροχή οικονομικό-εξοπλιστικών ανταλλαγμάτων όσο και με την πολιτική υποχρέωση για διατήρηση της ειρήνης στο Αιγαίο χωρίς όμως να υπάρχουν ρητές δεσμεύσεις και εγγυήσεις ασφαλείας (Μαλλιός, 2017).
4. Η Ελλάδα ως ενεργειακός κόμβος⁶⁵: Η Ελλάδα κατόρθωσε την μεγιστοποίηση της ενεργειακής ασφάλειας της και να αναδειχθεί σε κόμβο διαμετακόμισης ενέργειας στην περιοχή ούσα πυλώνας ενεργειακής σταθερότητας και ανάπτυξης (Υπουργείο Εξωτερικών, 2018).

⁶⁴ Η ακριβής ορολογία του Πενταγώνου για την αξία της βάσης της Σούδας έχει ως εξής : “Souda Bay is a key enabler of U.S. strategic objectives in the region” (Μαλλιός, 2017).

⁶⁵ Χαρακτηριστικά παραδείγματα: τα σύστημα αγωγών SCPX (South Caucasus Pipeline), TANAP (Trans-Anatolian Pipeline) και TAP (Trans Adriatic Pipeline), ο αγωγός Ιονίου - Αδριατικής (Ionian Adriatic Pipeline - IAP), ο τερματικός σταθμός LNG Ρεβυθούσας και ο σχεδιαζόμενος πλωτός τερματικός σταθμός LNG Αλεξανδρούπολης και ο διασυνδεδετήριος αγωγός Ελλάδας-Βουλγαρίας (IGB) (Υπουργείο Εξωτερικών, 2018).

5. Ελληνοαμερικάνικο λόμπυ⁶⁶: Η επίδραση του ελληνικού λόμπυ στις Η.Π.Α. υπήρξε αποφασιστική διαχρονικά για τον επηρεασμό της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής υπέρ της Ελλάδας, ενώ συνεχίζει να δρα προς την ίδια κατεύθυνση ακόμα και σήμερα (Κεντικελένης, 2008, σσ. 15-19).

3.2: Αδυναμίες

6. Οικονομική κρίση: Η λιτότητα που επιβλήθηκε στα κονδύλια και τις υπηρεσίες του Υπουργείου Εξωτερικών έπληξαν την ελληνική διπλωματία, ενώ επιβλήθηκε έμμεσα ο αναγκαίος εξορθολογισμός των αμυντικών δαπανών περιορίζοντας τα εργαλεία που ενίσχυαν τα εθνικά μας συμφέροντα (Δασκαλάκης, 2013, σ. 27).
7. Θεσμικές Αδυναμίες: Το Εθνικό Συμβούλιο Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΣΕΠ) δεν αποτελεί όργανο χάραξης στρατηγικής, καθώς ασχολείται με θέματα επικαιρότητας και απλώς ενημερώνει τα κοινοβουλευτικά κόμματα σχετικά με τις τελευταίες εξελίξεις, ενώ ανταλλάσσονται απόψεις επί των θεμάτων της εκάστοτε ημερήσιας διάταξης. Έτσι, απαραίτητη είναι η συγκρότηση Εθνικού Συμβουλίου Ασφάλειας (ΕΣΑ) για χάραξη στρατηγικής και εθνική συνεννόηση σε θέματα εξωτερικής πολιτικής (Μαλλιός, 2015). Ακόμα, δεν έχει καμία προοπτική η ελληνική Αμυντική Βιομηχανία αυτή τη στιγμή κινούμενη στα όρια της επιβίωσης (Καρβουνόπουλος, 2018).
8. Λειψανδρία: η διαφορά των πληθυσμών Ελλάδας-Τουρκίας κάνει αδύνατη την ποσοτική εξισορρόπηση της δεύτερης από την πρώτη εξαιτίας της υπογεννητικότητας, της γήρανσης πληθυσμού και τις μη-προσλήψεις.
9. Γεωγραφία: είναι σαφές ότι η Τουρκία ούσα μία γεωπολιτική πραγματικότητα με καλύτερο «οικόπεδο» μετρά πολύ περισσότερο για τις Η.Π.Α. εν συγκρίσει προς την Ελλάδα (Συρίγος Α. , 2018).

3.3: Ευκαιρίες

10. Τριμερείς Συνεργασίες: οι δύο τριμερείς ενώσεις: Κύπρος-Αίγυπτος-Ελλάδα και Κύπρος-Ελλάδα-Ισραήλ που σταθεροποιούνται στον τομέα της ενέργειας, του εμπορίου, του τουρισμού και της ασφαλείας θα ήταν ικανή να μετριάσει την γεωπολιτική «απληστία» της Τουρκίας (Melakopides, 2016, pp. 137,145). Η συνεργασία μεταξύ Ελλάδας-Κύπρου-Λιβάνου στον ενεργειακό τομέα, καταπολέμηση της τρομοκρατίας και το προσφυγικό αναμένεται να συμβάλλει στην διαφύλαξη της ειρήνης και της σταθερότητας στην περιοχή, αλλά και στην ανάπτυξη σχέσεων σε ποικίλους τομείς (Κουλούρης, 2016) Παρόμοιους στόχους έχει και το σχήμα Ελλάδας-Κύπρου-Ιορδανίας (Το Βήμα, 2018) και το σχήμα Ελλάδας - Κύπρου – Παλαιστίνης (ΑΠΕ-ΜΠΕ, 2016).
11. Διμερείς συνεργασίες: η αναβάθμιση της συνεργασίας Ελλάδας-Αρμενίας σε στρατηγική μέσω του νέου, αναβαθμισμένου, προγράμματος στρατιωτικής συνεργασίας μεταξύ των δύο φίλων, ομόδοξων και συμμάχων χωρών (Μπλαβέρης, 2017). Παράλληλα, ο Έλληνας Υπουργός Εξωτερικών Νίκος Κοτζιάς θεωρεί ότι το Κουρδιστάν έχει γεω-στρατηγικό ρόλο στην περιοχή και αποτελεί σημαντικό στοιχείο στην ελληνική εξωτερική πολιτική. Για αυτό η Ελλάδα αναβαθμίζει σημαντικά την διπλωματική παρουσία της στην αυτόνομη κουρδική ζώνη του Ιράκ ανοίγοντας ένα γενικό προξενείο στο Αρμπίλ (Υπουργείο Εξωτερικών, 2017). Ακόμα, οι σχέσεις

⁶⁶ Απαρτίζεται από τις εξής οργανώσεις: AHI-PAC (American – Hellenic Institute), AHEPA (American Hellenic Educational Progressive Association), UHAC (United Hellenic American Congress) και Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία.

Ελλάδας-Ρωσίας πρέπει να τεθούν σε στέρεες βάσεις, με σκοπό τη συνεργασία σε θέματα που είναι αμοιβαία επωφελή συνυπολογίζοντας υφιστάμενους τους περιορισμούς (Φίλης, 2016).

12. Τετραμερείς συνεργασίες: η Τετραμερής Ελλάδα-Βουλγαρίας-Αλβανίας-π.Γ.Δ.Μ.⁶⁷, η Τετραμερής Σύνοδος Κορυφής Ελλάδα-Σερβίας-Βουλγαρίας-Ρουμανίας και η Τετραμερής Ελλάδα-Βουλγαρίας-Ρουμανίας-Κροατίας, που καθρεπτίζουν την πρωτοβουλία της Αθήνας για περιφερειακή συνεργασία και σταθερότητα στα Βαλκάνια.
13. Ευρωπαϊκή άμυνα: Σε περίπτωση που η Ελλάδα και Κύπρος (ή και περισσότεροι π.χ. Γαλλία) θελήσουν να ξεκινήσουν ένα κοινό αμυντικό πρόγραμμα: η Συντονισμένη Ετήσια Επισκόπηση (CARD) θα τους επιτρέψει να συντονίσουν τον ευρύτερο αμυντικό σχεδιασμό τους, το Ευρωπαϊκό Ταμείο Άμυνας (EDF) θα διευκολύνει την χρηματοδότηση της έρευνας (μέχρι και το 100% του κόστους) και της ανάπτυξης (μέχρι και το 20% του κόστους) και η Μόνιμη Διαρθρωμένη Συνεργασία (PESCO) είναι το πλαίσιο υπό το οποίο τα δύο κράτη-μέλη μπορούν να θέσουν το συγκεκριμένο πρόγραμμα ανάπτυξης (Μπαρζούκας, 2018).

3.4: Απειλές

14. Τουρκία: Ο πάγιος τουρκικός κίνδυνος αποτελεί πραγματικότητα για την Ελλάδα. Η Τουρκία, πλέον, επιθυμεί να καταστεί περιφερειακή υπερδύναμη και η Ελλάδα βρίσκεται αντιμέτωπη με το νέο στρατηγικό σχεδιασμό της, αλλά πάντα με τον ίδιο σκοπό: την αλλαγή του status quo. Προς αυτή την κατεύθυνση βαδίζουν η εμπλοκή της σε πολλαπλά σημεία (Θράκη-μειονότητα, Αιγαίο-αμφισβήτηση, κυπριακή Α.Ο.Ζ., Μέση Ανατολή και Βαλκάνια) και το φιλόδοξο εξοπλιστικό της πρόγραμμα (πύραυλοι S-400, αεροπλανοφόρο, πυρηνικό πρόγραμμα και αεροσκάφη F-35) (Καρβουνόπουλος, 2018). Επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί το εργαλείο των προσφυγο-μεταναστευτικών ροών μέσω του οποίου προσπαθεί να κερδίσει πολιτικοοικονομικά ανταλλάγματα (Παπαδίοχος, 2017).

⁶⁷ Σε αυτό το πνεύμα κινούνται η Συμφωνία των Πρεσπών μεταξύ Ελλάδας και π.Γ.Δ.Μ. και η επερχόμενη Στρατηγική Συμφωνία Ελλάδα-Αλβανίας.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, στην εργασία αυτή επιχειρήθηκε να παρουσιαστεί το προφίλ διακινδύνευσης της Ελλάδας μέσα σε ένα πλαίσιο προκλήσεων στα υποσυστήματα των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου, όπου τα διλήμματα ασφαλείας και οι ανταγωνισμοί μεταξύ των κρατών σε επίπεδο οικονομικό, κοινωνικό, ενεργειακό και πολιτικό είναι αρκετά έντονα.

Η μελέτη έδειξε πως η Ελλάδα παραμένει σταθερά υπέρ της διατήρησης του υπάρχοντος *status quo* μέσω του αποτρεπτικού της δόγματος. Πυλώνες αυτού αποτελούν η εσωτερική εξισορρόπηση και εξωτερική εξισορρόπηση της Τουρκίας που αποτελεί σταθερά από το 1974 την κύρια αιτία των προβλημάτων της Ελλάδας. Επίσης, κατέστη σαφές ότι η οικονομική κρίση του 2009 επηρέασε αρνητικά τους δύο πυλώνες του ελληνικού αποτρεπτικού δόγματος συρρικνώνοντας σημαντικά τόσο τη στρατιωτική ικανότητα της χώρας όσο και το διπλωματικό της κεφάλαιο. Εν αντιθέσει με την Τουρκία που επιχείρησε να καταστεί περιφερειακή ηγεμονική δύναμη στα υποσυστήματα που αφορούν άμεσα την Ελλάδα (και την Κύπρο) αυξάνοντας την ανισορροπία ισχύος με την Ελλάδα υπέρ της. Συνεπώς, έχοντας εκθέσει τους σταθερά προσδιοριστικούς παράγοντες της αμυντικής πολιτικής ως πυλώνα της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας τόσο προ κρίσης όσο και μετά κρίσης δύναται να ειπωθούν τα εξής: α) η Τουρκία παραμένει η μεγαλύτερη απειλή για την Ελλάδα, αλλά πλέον δραστηριοποιείται σε περισσότερα επίπεδα (πρωτίστως στα Βαλκάνια, την Αν. Μεσόγειο και την Μέση Ανατολή και δευτερευόντως σε Αιγαίο και Έβρο) που άμεσα ή έμμεσα επηρεάζουν την Ελλάδα και β) η Ελλάδα δεν άλλαξε την αποτρεπτική της στρατηγική, όμως οι δύο πυλώνες του –η εσωτερική εξισορρόπηση και η εξωτερική εξισορρόπηση– επλήγησαν σοβαρά κατά την διάρκεια τις κρίσης καθιστώντας το ισοζύγιο ισχύος υπέρ της Τουρκίας. Με άλλα λόγια, η Ελλάδα μετά την κρίση βρέθηκε αντιμέτωπη με περισσότερα μέτωπα ούσα σε ασθενέστερη θέση. Η Ελλάδα ούσα μία χώρα χωρίς φυσικούς συμμάχους στην περιοχή συμπεριλαμβανομένων των αδυναμιών της στο εσωτερικό και των περιορισμένων δυνατοτήτων της στο εξωτερικό θέλησε να βρει στρατηγικούς εταίρους στη περιοχή με τους οποίους έχει κοινά συμφέροντα με σκοπό την αμοιβαία επωφελή συνεργασία.

Το υπό ανάλυση ζήτημα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, καθώς απουσιάζει η έρευνα των ελληνικών εξοπλιστικών προγραμμάτων και οι τρόποι αντιμετώπισης των απειλών και των αδυναμιών και ενίσχυσης των δυνατοτήτων και ανάπτυξη των ευκαιριών.

Κατάλογος πηγών

- Η Καθημερινή*. (2004, Απρίλιος 1). Ανάκτηση Αύγουστος 21, 2018, από kathimerini.gr:
<http://www.kathimerini.gr/180242/article/epikairothta/politikh/ellhniko-oxi-sto-sxedio-anan>
- kathimerini.gr*. (2009, Μάρτιος 12). Ανάκτηση Αύγουστος 8, 2018, από Η Καθημερινή:
<http://www.kathimerini.gr/352056/article/epikairothta/politikh/h-apoxwrhsh-kai-h-epanenta3h-ths-elladas>
- mfa.gr*. (2018, Αύγουστος 7). Ανάκτηση Αύγουστος 8, 2018, από Υπουργείο Εξωτερικών:
<https://www.mfa.gr/blog/dimereis-sheseis-tis-ellados/albania/>
- Anastasakis, O. (2012, Μάρτιος). *“The impact of the economic crisis on Greece’s external relations”, Reforming Greece: Sisyphian task or Herculean challenge?* Ανάκτηση Σεπτέμβριος 24, 2018, από sant.ox.ac.uk: <http://www.sant.ox.ac.uk/seesox/publications/ReformingGreece.pdf>
- Commission, E. (2014). *10 political priorities of the Juncker Commission*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 25, 2018, από ec.europa.eu:
<https://ec.europa.eu/avservices/photo/photoByPriorities.cfm?sitelang=en>
- Dempsey, J. (2013, Ιανουάριος 7). *Military in Greece Is Spared Cuts*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 21, 2018, από nytimes.com: <https://www.nytimes.com/2013/01/08/world/europe/08iht-letter08.html>
- Duke, S. (1989). *United States Military Forces and Installations in Europe*. Oxford: Stockholm International Peace Research Institute.
- EEAS, E. E. (2018, Δεκέμβριος 21). *European Neighbourhood Policy (ENP)*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 25, 2018, από eeas.europa.eu: https://eeas.europa.eu/diplomatic-network/european-neighbourhood-policy-enp/330/european-neighbourhood-policy-enp_en
- EU Foreign and Defence ministers. (2016). *European Union Global Strategy*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 25, 2018, από europa.eu: <https://europa.eu/globalstrategy/en/security-defence-0>
- Fattibene and Marrone and De France, O. . (2016, Ιανουάριος). *Defence Budgets and Cooperation in Europe: Developments, Trends and Drivers*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 20, 2018, από iai.it:
http://www.iai.it/sites/default/files/pma_report.pdf
- Gerodimos and Karyotis, R. a. (2015). *Austerity Politics and Crisis Governance: Lessons from Greece*. Στο R. G. Karyotis, *The Politics of Extreme Austerity: Greece in the Eurozone Crisis* (σσ. 259-271). London: Palgrave Macmillan UK.

- Grebe and Sommer, J. J. (2010, Σεπτέμβριος). *Greece: High military expenditures despite the financial crisis*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 20, 2018, από BICC Focus: https://www.files.ethz.ch/isn/119104/BICC%20Focus_Griechenland_engl_fin.pdf
- Greco, V. (2002, Σεπτεμβρίου 30). *eliamep.gr*. Ανάκτηση Αύγουστος 8, 2018, από ΕΛΙΑΜΕΠ: <http://www.eliamep.gr/publication/scholes-skepsis-ke-elliniki-exoteriki-politiki/>
- Grigoriadis, I. (2012, Μάρτιος). *Seeking Opportunities in Crisis Times: Greek Foreign Policy in the Middle East*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 24, 2018, από eliamep.gr: <http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2012/03/grigoriadis.pdf>
- Hatzivassiliou, E. (1992). *'Greek-Bulgarian and Greek-Soviet Relations, 1953-1959: A View from the British Archives'*.
- Hatzivassiliou, E. (1995, Ιανουάριος). Security and the European Option: Greek Foreign Policy, 1952-62. *Journal of Contemporary History* 30:1, σσ. 189-193.
- Hatzivassiliou, E. (2006). The limits of functionalism. Στο E. Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Front Line State, 1952-1967*. Routledge.
- Hatzivassiliou, E. (2008). The regional aspect of functionalism. Στο E. Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Front Line State, 1952-1967* (σ. 107). Routledge.
- Iatrides, J. (1986, Απρίλης 30). Greek Security Policy under Andreas Papandreou. *Peace Studies Program, Cornell University*, σ. 4.
- Ifantis, K. (2008). Greece's Energy Security Policy :Between Energy Needs and Geopolitical Imperatives. Στο M. Antonio, *Energy Security* (σσ. 71-72). London: Palgrave Macmillan UK.
- International Institute for Strategic Studies, T. M. (n.d.). *Armed forces personnel, total*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 30, 2018, από worldbank.org: <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.TOTL.P1?locations=GR>
- Melakopides, C. (2016). The Russo-Turkish Labyrinth and the Cyprus-Egypt-Israel-Greece Rapprochement. Στο C. Melakopides, *Russia-Cyprus Relations* (σσ. 126-152). London: Palgrave Macmillan UK.
- Miller, S. C. (2017, Ιανουάριος 2). Refugee Flows and Volunteers in the Current Humanitarian Crisis in Greece. *Journal of Applied Security Research*, 12:1, σσ. 61-77.
- Papasotiriou και Constan, C. D. (1999). Greek Policy Responses to the Post-Cold War Balkan Environment. Στο H. J. Van Coufoudakis, *Greece and the New Balkans: Challenges and Opportunities*. New York: Pella Publishing Company.
- Penfield. (1957). Penfield (Athens) to State Department. *State Department papers, RG 59*, (σσ. decimal file number 781.5/1-3157). Washington DC: US Embassy.
- Perez & Matsaganis, S. A. (2018, Μάρτιος 4). The Political Economy of Austerity in Southern Europe. *New Political Economy*, σσ. 192-207.

- Policy Department DG External Policies. (2011). *The impact of financial crisis on european defence*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 22, 2018, από [europarl.europa.eu](http://www.europarl.europa.eu):
<http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201106/20110623ATT22406/20110623ATT22406EN.pdf>
- Romm, J. J. (1993). *Defining National Security: The Nonmilitary Aspects*. New York: Council on Foreign Relations.
- Rubatis, Y. (1973). The United States and the Operational Responsibilities of the Greek Armed Forces. *Journal of Greek Diaspora*, vol.6, σσ. 41-49.
- SIPRI. (n.d.). *SIPRI Definition of military expenditure*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 25, 2018, από [sipri.org](http://www.sipri.org):
<https://www.sipri.org/databases/milex/definitions>
- Slijper, F. (2013, Απρίλιος). *Guns, Debt and Corruptio: Military spending and the EU crisis*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 20, 2018, από [tni.org](http://www.tni.org):
https://www.tni.org/files/download/eu_milspending_crisis.pdf
- Smith, H. (2012, Απρίλιος 19). *German 'hypocrisy' over Greek military spending has critics up in arms*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 20, 2018, από [Guardian](http://www.guardian.co.uk):
<http://www.guardian.co.uk/world/2012/apr/19/greece-military-spending-debt-crisis>
- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), A. T. (n.d.). *Arms exports (SIPRI trend indicator values)*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 30, 2018, από [worldbank.org](http://data.worldbank.org):
<https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPRT.KD?locations=GR>
- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), A. T. (n.d.). *Arms imports (SIPRI trend indicator values)*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 30, 2018, από [worldbank.org](http://data.worldbank.org):
<https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.MPRT.KD>
- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), Y. A. (n.d.). *Military expenditure (current LCU)*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 30, 2018, από [worldbank.org](http://data.worldbank.org):
<https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.CN?locations=GR>
- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), Y. A. (n.d.). *Military expenditure (% of GDP)*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 30, 2018, από [worldbank.org](http://data.worldbank.org):
<https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS?locations=GR>
- Stubb, A. C.-G. (1996, Ιούνιος). A Categorization of Differentiated Integration. *Journal of Common Market Studies Vol. 34, No. 2*, σσ. 283-285.
- Taylor, A. G. (2016, Δεκέμβριος). Those Who Knock on Europe's Door Must Repent? Bilateral Border Disputes and EU Enlargement. *Political Studies 64:4*, σσ. 930-947.
- Vangelov, E. P. (2018, Ιούλιος 4). Breakthrough in the Balkans:. *Survival 60:4*, σσ. 37-44.
- Veremis, T. (1982). *Greek security considerations: a historical perspective*. Athens: Papazissis Publ.
- Αλειφάντης, Σ. (1987). Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ 1974 - 1981. *ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

- ΑΠΕ-ΜΠΕ. (2016, Σεπτέμβριος 29). *Τριμερής συνεργασία Ελλάδας - Κύπρου - Παλαιστίνης*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 29, 2018, από onalert.gr: <http://www.onalert.gr/stories/trimerhs-sunergasia-elladas-kyprou-palisatinhs/52095>
- Αρχιμανδρίτου-Οικονόμου, Έ. (2012-2013). *Η αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ το 1974 (διδακτορική διατριβή)*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Βαληνάκης, Γ. (1989). *Εισαγωγή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1949-1988*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Βαρελά, Κ. Α. (2016, Ιούνιος 23). *ΟΜΙΛΟΣ 24MEDIA*. Ανάκτηση Αύγουστος 19, 2018, από news247.gr: <https://www.news247.gr/afieromata/andreas-papandreou/o-ischyros-andr-e-as-toy-aigaiou.6435027.html>
- Γιαλλουρίδης, Χ. Κ. (2016, Ιούνιος 23). *ΟΜΙΛΟΣ 24MEDIA*. Ανάκτηση Αύγουστος 17, 2018, από news247.gr: <https://www.news247.gr/afieromata/andreas-papandreou/o-ischyros-andr-e-as-toy-aigaiou.6435027.html>
- Δασκαλάκης, Ν. (2013, Μάρτιος). *Ο Αντίκτυπος της Κρίσης στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 24, 2018, από ΕΛΙΑΜΕΠ: http://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2013/03/%CE%95%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF_2_%CE%9D.%CE%94%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82.pdf
- Ηρακλείδης, Α. (2006). *Κυπριακό Πρόβλημα 1974-2004 από την Ένωση στη Διχοτόμηση*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Ήφαιστος και Πλατιάς, Π. Α. (1992). *Ελληνική αποτρεπτική στρατηγική*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Ιγνατίου και Έλλης, Μ. κ. (2009). *Ίμια: Τα απόρρητα τηλεγραφήματα των Αμερικανών*. Αθήνα: Λιβάνη.
- Καπούτσης, Χ. (2017, Φεβρουάριος 24). *Η Ελλάδα η γεωπολιτική της αξία και οι σχέσεις με ΗΠΑ, ΝΑΤΟ και Ε.Ε.* Ανάκτηση Σεπτέμβριος 27, 2018, από militaire.gr: <https://www.militaire.gr/%CE%B7-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CE%B7-%CE%B3%CE%B5%CF%89%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%BE%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BF%CE%B9-%CF%83/>
- Καραμπαρμπούνης, Χ. (2011). Το Κυπριακό το 1974 στη Νέα Υόρκη: Μια μαρτυρία. Στο Κ. Χάρης, *Το Κυπριακό Πρόβλημα σε εξέλιξη- Διεθνής Διάσταση, Ζητήματα Διακυβέρνησης, Ανθρώπινα Δικαιώματα* (σσ. 62-63). Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Καρβουνόπουλος, Π. (2018, Ιούλιος 18). *Μήπως πρέπει να έχουμε κι εμείς Υφυπουργείο Αμυντικής Βιομηχανίας;*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 29, 2018, από militaire.gr: <https://www.militaire.gr/mipos-prepei-na-echoyme-ki-emeis-yfypourgeio-amyntikis-viomichanias/>

- Κεντικελένης, Α. (2008). *Εθνοτικές Ομάδες Πίεσης & Αμερικανική Εξωτερική Πολιτική*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 28, 2018, από eliamep.gr: https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/en/2009/02/ethnotikes_omades_piesis.pdf
- Κολιόπουλος, Κ. (2010). *Η Στρατηγική Σκέψη από την αρχαιότητα εως σήμερα*. Αθήνα: Ποιότητα.
- Κοππά, Μ. (2005). Ελληνική βαλκανική πολιτική: τριάντα χρόνια μετά. Στο Μ. Κ. Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, *30 χρόνια ελληνικής εξωτερικής πολιτικής 1974-2004*. Αθήνα: Λιβάνη.
- Κοτζιάς, Ν. (2010). *Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας στον 21ο αιώνα: Για μια νέα, ενεργητική, δημοκρατική, πατριωτική στρατηγική στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Κοτζιάς, Ν. (2018, Σεπτέμβριος 10). *Principles of Greek Foreign Policy: Emphasizing stability in SE Europe*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 24, 2018, από EPT: <http://www.ert.gr/eidiseis/ellada/politiki/n-kotzias-askoyme-mia-exoteriki-politiki-eirinis-echypris-ischyos-kai-dialogoy/>
- Κουλουμπής, Θ. (1988). Δομές και διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Στο Χ. Τ. Δημήτρης Κώνστας, *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική, τόμος Α' (σ. 73)*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Κουλούρης, Γ. (2016, Μάρτιος 13). *Ελλάδα, Κύπρος, Λίβανος*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 29, 2018, από ΑΜΥΝΑ & ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ: <https://www.liberal.gr/arthro/37428/amyna--diplomatia/2016/ellada-kupros-libanos.html>
- Λυγερός, Σ. (1982, Σεπτέμβριος 17). *Ελλάδα και Δυτική Συμμαχία: Η ώρα της κρίσης*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 27, 2018, από pandemos.panteion.gr: <http://pandemos.panteion.gr:8080/fedora/objects/iid:2580/datastreams/PDF1/content>
- Μάζης, Ι. (2004, Σεπτέμβριος). *Νέο Αμυντικό Δόγμα: Θεωρητική Βάση και Πρόταση-Πλαίσιο*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 5, 2018, από old.turkmas.uoa: http://old.turkmas.uoa.gr/mazissite/syggrammata/dogma_net_gr.pdf
- Μαλλιός, Α. (2015, Φεβρουάριος). *Επείγουσα Ανάγκη το Εθνικό Συμβούλιο Ασφαλείας*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 29, 2018, από Άμυνα και Διπλωματία: <https://www.alexandrosmallias.com/%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CE%B3%CE%BA%CE%B7-%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%83%CF%85%CE%BC%CE%B2%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%B9%CE%BF-%CE%B1%CF%83%CF%86%CE%B1%CE%BB%CE%B5%CE%AF%CE%B1%CF%82>
- Μαλλιός, Α. (2017, Νοέμβριος). *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Ελλάδα και η Σούδα: Ο Δωδεκάλογος του εθνικού συμφέροντος*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 28, 2018, από Άμυνα και Διπλωματία: <https://www.alexandrosmallias.com/ameriki-ellada-souda-dodekalogos-ethnikou-simferontos>
- Μάριος Ευρυβιάδης. (1988). Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική. Στο Χ. Τ. Δημήτρης Κώνστας, *Η πολιτική της Ελλάδας στο Κυπριακό: ερμηνευτική προσέγγιση, τόμος Β' (σσ. 108-109)*. Αθήνα: Σακκουλας.

- Μαρκεζίνης, Β. (2010). *Μια νέα εξωτερική πολιτική για την Ελλάδα στα πλαίσια της βαθμιαίας ανεξαρτητοποίησης της Ευρώπης από τις ΗΠΑ*. Αθήνα: Λιβάνη.
- Μπαματζής, Σ. (2018, Ιούνιος 10). *Ο Ισλαμισμός των Βαλκανίων, και η «ήπια» εισβολή της Ισλαμικής Τουρκίας στα Βαλκάνια*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 26, 2018, από [militaire.gr](http://www.militaire.gr/o-islamismos-ton-valkanion-kai-i-hipia-eisvoli-tis-islamikis-toyrkias-sta-valkania/):
<https://www.militaire.gr/o-islamismos-ton-valkanion-kai-i-hipia-eisvoli-tis-islamikis-toyrkias-sta-valkania/>
- Μπαρζούκας, Γ. (2018, Μάρτιος 28). *Οι ευρωπαϊκοί μηχανισμοί άμυνας και η Ελλάδα*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 24, 2018, από E-Amyna: <http://e-amyna.com/%CE%BF%CE%B9-%CE%B5%CF%85%CF%81%CF%89%CF%80%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CE%BF%CE%AF-%CE%BC%CE%B7%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%AF-%CE%AC%CE%BC%CF%85%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7/>
- Μπλαβέρης, Λ. (2017, Νοέμβριος 29). *Υπογραφή προγράμματος στρατιωτικής συνεργασίας Ελλάδας - Αρμενίας για το 2018*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 29, 2018, από [parapolitika.gr](http://www.prapolitika.gr):
<https://www.prapolitika.gr/article/ipografi-programmatos-stratiotikis-sinergias-elladas-armenias-gia-to-2018>
- Παπαδίοχος, Κ. Π. (2017, Αύγουστος 28). *Ο Ερντογάν εκβιάζει την Ε.Ε. με αιχμή το προσφυγικό*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 29, 2018, από [kathimerini.gr](http://www.kathimerini.gr):
<http://www.kathimerini.gr/924143/article/epikairothta/politikh/o-erntogan-ekviazei-thn-ee-me-aixmh-to-prosfygiko>
- Παπασωτηρίου, Χ. (2003). *Αμερικανικό πολιτικό σύστημα και εξωτερική πολιτική: 1945-2002*. Αθήνα: Ποιότητα.
- Παυλόπουλος, Π. (2017, Οκτωβρίου 26). *EPT*. Ανάκτηση Αυγούστου 1, 2018, από www.ert.gr:
<http://www.ert.gr/eidiseis/ellada/politiki/pr-pavloroulos-den-diekdikoume-tipote-ke-den-parachoroume-tipote/>
- Πλατιάς, Α. (2005). Η ελληνική αμυντική πολιτική μετά το 1974. Στο Μ. Κ. Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, *30 χρόνια ελληνικής εξωτερικής πολιτικής 1974-2004* (σσ. 217-218). Αθήνα: Λιβάνη.
- Πολίτης, Σ. (2009, Μάιος 4). *ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΖΩΝΗ*. Ανάκτηση Αύγουστος 20, 2018, από [elzoni.gr](http://www.elzoni.gr/html/ent/812/ent.42812.asp):
<http://www.elzoni.gr/html/ent/812/ent.42812.asp>
- Ροζάκης, Χ. (1986). Η Ελλάδα σε εξέλιξη. Στο Β. Ρ.-Μ. Μάνεσης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1974-1985: εκσυγχρονισμός και διεθνής ρόλος ενός μικρού κράτους*. Αθήνα: Εξάντας.
- Ροζάκης, Χ. Λ. (1996). *Πολιτικές και νομικές διαστάσεις της μεταβατικής συμφωνίας της Νέας Υόρκης μεταξύ Ελλάδας και ΠΓΔΜ*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Σαζανίδης, Χ. (1985). *Ξένοι, Βάσεις και Πυρηνικά στην Ελλάδα: Η Ελλάδα και οι σχέσεις της με τις Μεγάλες δυνάμεις 1821-1981 (Μία πολιτικοδιπλωματική και στρατιωτική Θεώρηση)*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ).
- Σημίτης, Κ. (2005). *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*. Αθήνα: Πόλις.

- Σκυλακάκης, Θ. (1995). *Στο όνομα της Μακεδονίας*. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική.
- Συρίγος, Ά. (2018, Απρίλης 25). *StavrosLygerosPress.gr*. Ανάκτηση Αύγουστος 12, 2018, από slpress.gr: <https://slpress.gr/ethnika/to-nato-den-ksexase-pote-to-dogma-louns/>
- Συρίγος, Ά. (2018, Σεπτέμβριος 17). *Αμερικανικός έρωσ*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 28, 2018, από kathimerini.gr: <http://www.kathimerini.gr/985022/article/epikairothta/politikh/aroyh-amerikanikos-erws>
- Συρίγος, Ά. (2018, Ιούλιος 1). *Οι εκκρεμότητες του Ερντογάν και η Ελλάδα*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 26, 2018, από kathimerini.gr: <http://www.kathimerini.gr/972550/opinion/epikairothta/politikh/oi-ekkremonthtes-toy-erntogan-kai-h-ellada>
- Συρίγος, Ά. (2018, Απρίλιος 1). *Τα όρια της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 27, 2018, από kathimerini.gr: <http://www.kathimerini.gr/956926/opinion/epikairothta/politikh/ta-oria-ths-eyrwpaikhs-enwshs>
- Συρίγος, Ά. Μ. (2016). *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Τα Νέα. (1985). Ανακοίνωση νέας αμυντικής πολιτικής. *Τα Νέα*, 18.
- Τζανέτης, Σ. (1976). *Η Εθνική Άμυνα*. Αθήνα: Αλκαίος.
- Τζίμας, Σ. (2013, Οκτώβριος 18). *Η Καθημερινή*. Ανάκτηση Αυγούστου 7, 2018, από kathimerini.gr: <http://www.kathimerini.gr/737298/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/h-katarghsh-toy-empolemy>
- Το Βήμα. (2018, Ιανουάριος 16). *Ελλάδα-Κύπρος-Ιορδανία: Πυλώνες σταθερότητας και ασφάλειας*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 29, 2018, από tovima.gr: <https://www.tovima.gr/2018/01/16/politics/ellada-kypros-iordania-pylwnes-statherotitas-kai-asfaleias/>
- Τσιριγώτης, Δ. (2013). *Νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία: διεθνείς σχέσεις και διπλωματία*. Αθήνα: Ποιότητα.
- Υπουργείο Εξωτερικών. (2017, Ιανουάριος 19). *Εξωτερική Πολιτική - Περιφερειακή Πολιτική*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 24, 2018, από mfa.gr: <https://www.mfa.gr/exoteriki-politiki/periferiaki-politiki/dytika-valkania.html>
- Υπουργείο Εξωτερικών. (2017, Μάιος 9). *Η Αθήνα ιδρύει γενικό προξενείο στο ιρακινό Κουρδιστάν*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 29, 2018, από pronews.gr: https://www.pronews.gr/amyna-asfaleia/ypex/436170_ypex-i-athina-idryei-geniko-proxeneio-sto-irakino-koyrdistan
- Υπουργείο Εξωτερικών. (2018). *Ενεργειακή Διπλωματία*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 28, 2018, από mfa.gr: <https://www.mfa.gr/energeiake-diplomatia/>
- Υπουργείο Εξωτερικών, Ε. Δ. (n.d.). *Ζητήματα Ελληνοτουρκικών Σχέσεων*. Ανάκτηση Ιούλιος 20, 2018, από Ζητήματα Ελληνοτουρκικών Σχέσεων - Ελληνική Δημοκρατία: <https://www.mfa.gr/zitimata-ellinotourkikon-sheseon/>

- Φίλης, Κ. (2013, Νοέμβριος 7). *defence-point.gr*. Ανάκτηση Αύγουστος 22, 2018, από ΑΙΓΙΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ:
<https://www.defence-point.gr/news/%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-%CF%81%CF%89%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BE%CF%8D-%CE%BC%CF%8D%CE%B8%CF%89%CE%BD-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%B4%CE%BF%CE%BA%CE%B9%CF%8E%CE%BD>
- Φίλης, Κ. (2016, Μάιος 27). *Τι θέλει η Ρωσία από την Ελλάδα, σε τι μπορεί να προσβλέπει η Ελλάδα από τη Ρωσία: Μύθοι και πραγματικότητες για τις ελληνορωσικές σχέσεις*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 29, 2018, από huffingtonpost.gr:
https://www.huffingtonpost.gr/2016/05/27/ellada-rwsia_n_10154760.html
- Χαραλαμπίδης, Μ. (2018, Απρίλιος 5). *Η αλήθεια για τον ελληνικό στρατό και γιατί σήμανε συναγερμός στο «Πεντάγωνο»*. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 22, 2018, από tanea.gr:
<http://www.tanea.gr/2018/04/05/politics/i-alitheia-gia-ton-elliniko-strato-kai-giati-simane-synagermos-sto-pentagwno/>
- Χασαπόπουλος, Ν. (1996, Δεκέμβριος 1). *ΤΟ ΒΗΜΑ πολιτική*. Ανάκτηση Αύγουστος 14, 2018, από tovima.gr: <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=84100>
- Χατζηκωστής, Κ. Ν. (2015). *ΕΞΙ ΠΡΟΕΔΡΙΚΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ*. ΓΕΡΜΑΝΟΣ.

